

**Türkmenistanyň Bilim Ministrligi
Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersiteti**

M.Tuwakow

**TÜRKMEN EDEBIÝATYNYŇ
MÖHÜM MESELELERI**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

***Türkmenistanyň bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi***

Aşgabat -2010

Tuwakow M.

Türkmen edebiyat möhüm meseleleri. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 96 sah.

GIRIŞ

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň syýasy, ykdysady, medeni, ruhy durmuşynda düýpli özgertmeler we ösüşler amala aşyryl ýar. Mili Liderimiziň “Döwlet adam üçindir” diýen adyl hem ynsanperwer şygary astynda alnyp barylýan döwlet syýasatynyň netijesinde Watanymyzyň halkara abraýy günsaýyn artýar. Eziz Diýarymyzda ähli babatlarda alnyp barylýan işler bilen birlikde, ylym we bilim ulgamynyň işini kämilleşdirmekde il-ýurt bähbitli işler durmuşa ornaşdyrylýar. Jemgyýetçilik gurluşymyzyň ruhy ýagdaýyny kämilleşdirmek, bilimiň ylmyň, medeniýetiň, sungatyň we edebiýatyň pajarlap ösmegini gazanmakda möhüm ähmiýetli işler özüniň oňyn netijelerini berýär. Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň bilim we ylmy barlag edaralarynyň guramaçylyk we maddy tenniki binýadyny berkitmek, dünýäniň ösen döwletleriniň okuw-ylmy merkezleri bilen özara bähbitli aragatnaşyklary ýola goýmak we ösdürmek, ylmyň gazananlaryny durmuşyň ähli ugurlaryna ornaşdyrmak işleri yzygiderli alnyp barylýar. Milli Liderimiziň Täze bilim syýasaty öňde duran wezipelere düýpli göz ýetirýän, dünýä tejribesinden habarly, türkmeniň milli aýratynlyklaryna oňat düşüňän, täzeçe pikirlenýän, giň dünýägaraýyşly nesli kemala getirmekten ybarat.

Bu babatda ideologiýanyň bir ganaty bolan edebiýata uly orun degişlidir. Garaşsyz, hemişelik Bitarap ýurdumyzyň täze, milli edebiýatyny ösdürmek, onuň ösüşine Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň ruhyna laýyk giň gerim bermek, edebiýatymyzyň metodologiýasyny işläp düzmek, onuň özüne mahsus teoriýasynyň düýbini tutmak we esaslandyrmak babatda uly ähmiýeti bolan başlangyçlara giň ýol açyldy. Hormatly Prezidentimiz, edebiýatyň milli ruhly, kämil şahsyýeti kemala getirmekdäki, döwrüň ruhyny dogruçyl suratlandyrmakdaky türkmen edebiýatynyň bütindünýä edebiýatynyň bir şahasy hökmünde gülläp ösmegi, onuň hiliniň, ideýa tematikasynyň, çeperçilik derejesiniň ýokary

bolmalydygy, watançylyga we ynsanperwerlige ýugrulmalydygy baradaky edebi taglymaty bu günki gün edebiýatymyzyň pajarlap ösmegine giň ýol açdy.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap, dünýewi demokratiýa, hukuk döwletimiziň edebiýaty millilik taglymatyna daýan ýar. Milli edebiýatyň esasynda şahsyýetiň nusgalyk keşbi jemlenmelidir, ol nesillere görelde bolmalydyr, geljege şöhle saçmalydyr. Türkmen edebiýatynda taryhylyk, millilik, zamanabaplyk, geljek, edep, şahsyýet, umumyadamzat gatnaşyklary ýaly derwaýys meseleleri şöhlelendirmek babatda döredijilik işgärleriniň önünde wajyp wezipeler dur ýar. Garaşsyzlyk döwründe edebiýatymyzda ön gadagan edilen temalaryň işlenmegine giň mümkinçilik döredildi. Türkmen edebiýatynda taryhy temadan, geçmişdäki beýik şahsyýetlerimiziň ykbalyndan söhbet açýan, jemgyýetiň ösüşine ýaramaz täsirini ýetirýän nowsanlyklary suratlandyrýan, daşaryýurtlarda ýaşaýan arkadaş türkmenleriň ykbaly, döp-dessurlary, dini ynançlarymyz hakynda döredilen eserleriň sany art ýar. Poeziýada, prözada, dramaturgiýada özal mälüm bolmadyk temalardan döredilen eserler okyjylaryň gyzgyn söýgüsine mynasyp bol ýar. Çeper edebiýat diňe jemgyýetiň täzelenmegini, wakalaryň ösüş depginini suratlandyrmak bilen çäklense ol täzeçil, gözlegdäki, ösüşdäki edebiýat bolma ýar. Edebiýat aň özgerşini, halkyň ynsanlaryň ruhy ahwalatyny açyp bilende özboluşly mazmuna eýe bol ýar. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň edebiýaty aň öwrülişigini, ruhy galkynyşy suratlandyrmaga, çeperçilikli açyp görkezmäge ymtylýan edebiýatdyr. Häzirki zaman türkmen edebiýatynyň poeziýa, proza, dramaturgiýa ýaly žanrlary ideýa-tematika taýdan baýlaş ýar, stil taýdan kämilleşýär, dünýewi, durmuşy, filosofiki mazmuny çuňlaş ýar. Çeperçilik taýdan kämilleşýär. “Türkmen edebiýatynyň möhüm meseleleri” atly okuw gollanmasynda edebiýatymyzyň şu ösüş ugurlary dogrusynda maglumatlar berilýär.

POEZIÝA ŽANRYNYŇ IDEÝA-ÇEPERÇILIK GÖZLEGLERI.

Türkmen poeziýasy öz gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýd ýar. Ol öz taryhynda ösüşiň özboluşly ýoluny geçdi, many-mamun taýdan baýlaşdy, çeperçilik taýdan kämilleşdi. Türkmen edebiýatynda poeziýanyň ençeme görnüşleri bolup Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda ol özboluşly ösüşe eýe bol ýar. Şygyr formasynda ýazylan eserler adamyň joşgünly duýgularyny beýan edýänligi hem-de formasy taýyndan bilen proza we drama eserlerinden tapawutlan ýar. Ol tapawutlar şulardan ybarat.

Bent. Tutuş bir pikiri ýa-da eserde beýan edilýän pikiriň belli bir bölegini aňladyp we belli bir ölçegde özara kapyýalaşyp gelýän şygyr setirleriniň bir toparyna bent diýilýär.

Ritm. Hereketiň, gymyldynyň, owazyň elementleriniň deň ölçegde gaýtalanmagyna ritm diýilýär.

Kapyýa (Rifma). Bentdäki setirleriň soňlaryndaky sözleriň özara sazlaşyp gelmeklerine kapyýa (rifma) diýilýär.

Redif. Şygýrlarda kapyýalaşyp gelýän sözlerden soň gaýtalanýan bir ýa-da birnäçe söze redif diýilýär.

Çeper edebiýatyň ösüşinde birnäçe şygýr düzüliş ulgamlary emele gelipdir. Olar esasan aruz, sillabik, sillabo-tonik şygýr düzüliş ulgamlarydyr.

Sillabik sullabikos diýen grek sözünden bolup türkmençe bogün diýmekdir. Sillabik şygýr düzüliş ulgamy bentlerdäki bogün sanyň deň gelmegine esaslan ýar.

Aruz ölçegi şygýr setirlerindäki uzyn we gysga bogünlaryň deň hem-de belli bir ýerlerde yzygider gaýtalanyp gelmegine esaslanýan ulgamdyr. Aruz ölçegi gadymy şygýr düzüliş ulgamy bolup, ol grek, arap edebiýatlarynda köp wagtlardan bäri döwam edip gelipdir we türkmen edebiýatyna aralaşypdyr. Bu şygýr ulgamy tebigatynda uzyn we gysga bogünlar bolan dillere mahsus bolan ulgamdyr.

Türkmen poeziýasynda setirleriniň sanynda we kapyýalaşyş kadälaryna görä biri-birinden tapawutlanýan şygýr bentleriniň

dürli görnüşleri bar. Bentleriň ol görnüşleriniň her biriniň öz ady bar.

Mesnewi. Mesnewi arap sözi bolup türkmençe ikileme diýmegi aňlad ýar.

Gazal. Iki setirden ybarat bolup birinji bendiň setirleri özara kapyýalaşýan, galan bentleriň bolsa ikinji setirleriniň birinji bendiň setirleri bilen kapyýalaşyp, birinji setirleri kapyýasyz gelýän şygrylara gazal diýilýär.

Rubagy. Rubagy arap sözi bolup, türkmençe dört diýmegi aňlad ýar. Rubagynyň her bendi dört setirden ybarat bolup, 1-2-4-nji setirleri özara kapyýalaşyp, 3-nji setiri kapyýasyz gelýär.

Goşgy (Murapbag). Dört setirden ybarat bolup, birinji bent başaşa, galan bentleriň her biriniň 1-2-3-nji setirleri ýanaşyk kapyýalaşyp, 4-nji setirleri bolsa goşgynyň birinji bendiniň 2-4-nji setirleri bilen kapyýalaşyp gelmegine goşgy diýilýär.

Muhammes. Bu arap sözi bolup, başleme diýmegi aňlad ýar. Muhammesiniň her bendi baş setirden ybarat bol ýar.

Müseddes. Bu arap sözi bolup altylama diýmegi aňlad ýar. Müseddesiniň her bendi alty setirden ybarat. Türkmen poeziýasynda şu şygyr düzüliş görnüşleri bilen birlikde, ak we erkin goşgy düzüliş formalary hem mahsusdyr.

Poeziýanyň bir görnüşi lirika bolup ol türkmen edebiýatynda özboluşly orun eýeleýär. Liriki eserlerde durmuş wakalarynyň täsiri bilen liriki gahrymanda emele gelen duýgy, piker beýan edilýär, ol hem gös-göni awtoryň – liriki gahrymanyň öz adyndan aýdyl ýar. Emma liriki gahryman duýgusyny, pikirini ýuze çykaranda ol şonuň bilen baglanyşykly durmuş wakalary, adamlaryň gapma-garşylykly hereketleri barada örän gysga hem-de köplenç epizodik häsiýetde maglumat berýär. Ol maglumat hem liriki gahrymanyň duýgusy bilen doly maglumatdyr. Liriki gahryman durmuşyň aýry-aýry taraplary barada söz açmak bilen, özüniň şoňa bolan söýmek, ýigrenmek, guwanmak we şoňa meňzeş duýgusyny, garaýşyny beýan edýär. Umuman, türkmen poeziýasy köpgyraňly häsiýete we görnüşe eýedir.

Poeziýa sungatyň iň bir täsirli görnüşleriniň biri. Poeziýa her kim bir hili düşüňärler, ony kimler häki bir dynç alyş

serişdesi hasaplasa, başga birleri oňa özi bilen “iç dökişýän” keramatly bir zat ýaly gara ýar. Kim poeziýany terbiýe çeşmesi hökmünde kabul etse, ýene biri ony adamy “şahyrana barlagdan” geçirýän ylym diýip bahala ýar. Her niçik, poeziýa şeýle dürli düşünjedäkileriň hemmesiniň-de islegini kanagatlandyr ýar. Sebäbi ol okyja onuň düşünje gabaralaryna görä täsir edýär, düşünmegiň nähilidir bir hökmany şertlerini onuň boýnuna atma ýar.

Emma şygryň bir adama hem täsiriniň dürli hili bolup bilýändigini geňirgendirerli däl. Munuň özi adamyň ýaşy, başdan geçirýän içki ahwalatlary, beýlekiler bilen gatnaşyklary, görýän eşiýän zatlary, saglyk ýagdaýlary we ş.m.

Garaşsyzlyk döwrüniň şygryýetinde öz milleti, halky bilen bitewileşen, Watany depesine täç edýän, ata-babalaryna, geçmişdäki beýik şahsyýetlerine buýsan bilen garaýan, adälata teşne, ynsanperwer, tebigatyň, gôzelligiň aşygy bolan şahyrana gahryman orta çykdy. Garaşsyzlyk döwrüniň şygryýetindäki gahryman Oguz hana, Görkut ata, Görogly bege, Baýram hana, Jygaly bege, we beýleki eýik şahsyýetlere buýsan ýar we nusga al ýar. Muny Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmeniň”, “Watandadyr”, “Garagum”, “Diýdiler”, “Daglar” ýaly şygryrlarynyň mysalynda hem görmek mümkin. Şeýle-de, “Türkmen ilim aman bolsun”, “Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy”, “Mähribanlarym”, “Meniň ruhybelentlik baharyn”, “Türkmenistan bagtym meniň” atly şygryrlar ýygyndylaryna girizilen goşgydyr poemalar, kyssa gatyşykly eserler, tematikasynyň köpdürliligi, çeperçilik taýdan kämilligi bilen tapawutlan ýar.

Garaşsyzlyk döwrüniň şygryýetinde A.Atabaýew, B.Hudaýnazarow, Y. Durdyýew, A.Agabaýew, A.Kowusow, S.Öräýew, T.Jürdekow, B.Jütdiýew, K.Ylýasow, K.Taňrygulyýew, A.Çuriýew, G.Şagulyýewa, T.Taganowa, A.Omarowa, S.Ýazowa ýaly ençeme şahyrlar Garaşsyzlygymyzy, baky Bitaraplygymyzy, yurt berkararlygymyzy, ösüşlerimizi, abadançylygymyzy, eşretli ýaşayşymyzy, Türkmenistan döwletimiziň halkara derejesinde dabaralanýan şan-şöhratyny wasp edýän ençeme goşgylary,

poemalary döretdiler. Häzirki zaman şygryýetinde bellennmeli esasy alamatlaryň biri onuň adam mertebesini belende galdyryandygyna, adamy ýaşayşyň baş mazmunyňa öwürýändiginden ybaratdyr.

Türkmenistanyň halk ýa zyjylary B. Hudaynazarow, A. Agabaýew, Y. Durdyýew, A. Kowusow, S. Oraýew, T. Jurdekow, B. Jutdiýew, A. Atabaýew, K. Tanryguleýew, K. Yl ýa sow, Ş. Taganow, O. Eminow, G. Şamyýew dagy täze Garaşsyzlyk şygryýetini döretmekde yhlasly işjediler. G. Dasgynow, S. Ilamanow, H. Allamyradow, A. Muhadow, A. Hojany ýa zow, S. Gandymow, H. Gurbanmyradow, A. Çtiriýew, S. Hydyrow. K. Nurbadow, Annadurdy Molla, Ý. Sapar, D. Amanow, O. Saparow, G. Şarygulyýewa ýa ly şahyrlaram öz halypalaryndan galmadylar. Garaşsyzlygyn belent şahyrana owazyna özbolusly ses gosan gyz-gelinlerimizinem sany-sajagy yok. Bu yerde biz A. Omarowanyň, G. Şagulyýewanyň, N. Annatyýewanyň, A. Omarowanyň, T. Taganowanyň, T. Gylyjowanyň, E. Hangulyýewanyň, O. Oraztaganowanyň, B. Orazdurdyýewanyň, A. Hemarýewanyň, D. Kulyýewanyň, S. Ýazowanyň, O. Çaryýewanyň atlaryny tutmak isleýaris. A. Gurbanow, T. Artykgulyýew, H. Gurbanow, A. Seyidow, A. Mollaýew kimin zehinler şygyr sungatyna hut şu yyllarda gelip gosuldylar. B. Hudaynazarow "Serdar", "Türkmenistan hakynda aydym", "Garaşsyzlygyn müň günü" ýaly goşgularynda ýurduň özbasdaklygynyň uly manysyny uly jogsün bilen teswirleýär. "Garaşsyz döwletim - Türkmenistanym" diyýan şahyrana gahrymanyň içki dünýäsi şeýle ajayyp waka begençden ýaña çyrypnyň dur. "Garaşsyzlygyň müň günü" atly goşguda Garaşsyzlygyň hemme zatdan önürti " ýüreklerde ynam bilen umydy oýarandygyna" okyjynyň ünsi çekilýär. Şahyr "elden giden dinimiziň, dilden giden Taňrymyzyň" özümize gowuşandygy üçin ymmatyny çyn ýürekden gutlaýar. Adamyň gadyrynyň artandygy baradaky hakykat tutuş goşgynyň içinden geçirilýär.

Garaşsyzlyk!

Ne beýle ýakymly sen, süýji sen,

Göwnümüziziň ganaty,
Göwrämiziň güýji sen.

Bu dogrudanam şeýle. Garaşsyzlyk türkmen raýatlaryny
uçdantutma galkyndyrdy, olaryň başyny asmana ýetirdi,
göwünlerini ganatlandyrdy.

Elgarama durmuşyň
Baky sowuldy, Watan.

-diýip buýsanjyny beýan edýär. Bular diňe şahyryň ýa onuň
şahyrana gahrymanyň sözleri däl. Ol sözler bütün türkmen
halkynyň minnetdarlygy hökmünde onuň ýüreginden çogup
çykýar. Şahyryň köpjütligi "Saýlanan eserleriniň" I-nji
kitabyna-da onuň Garaşsyzlyk temasyndan ýazan käbir
goşgulary girizilipdir. Olar B.Hudaýnazarowyň bu möhüm
ähmiýetli waka gyrgyzy bilen çeper seslenendigine şaýatlyk
edýär. "Owadan gün dogsun gyzyň çog bolup",
"Türkmenistanym", "Bu topragyň ogly bolup ýaşamak" diýen
goşgular Garaşsyzlyk bilen baglanyşykly oýlanmalaryň çeper,
çuň mazmunly beýan edilenligi bilen tapawutlanýar. Birinji
goşguda şahyryň Garaşsyz ýurda edýän arassa arzuwlarynyň
şaýady bolýarys.

Ap-ak Aşgabadýň metjitlerinde
Adamlar hatardan dursun namaza.
Biribaryň ady bilen dem alsyn,
Doňy çözlüp ýumşap başlan zamana.

Goşguda ata-baba dessurlara, dini ynançlara dolanmak,
Türkmen gyz-gelinleriniň, umuman türkmeniň asyly, ahlakly
bolmalydygy, şäherleriň, obalaryň keşbini özgertmek,
Garaşsyzlygy görüp saklamak, şu günki nesliň bagtly ertiri
baralardaky öňe süren sagdyn ündewleri şahyrana usulda
gaýtadan janlandyrylýar.

Gerbindäki ak bedewiň buýsanjyň
Syndyrmasyn kesekiniň jalawy.
Egsilmesin alty ganat öýleriň,
Ak bugdaýly alty putluk çuwaly.

Şahyr Garaşsyzlykdan soňky Türkmenistan "nowça döwlet"
şekilinde häsiýetlendirýär we ony edil ýaş çaga ýaly ezizleýär.
Öz dogup-dörän diýaryny, onuň il-halkyny parasatly, ygrarly,

taryhynyň z gulac gu yň lar ýa ly geçmisin çunluklaryna çumen" bir ýurt, ajaýyp millet diyip bahalaýar. Muny ikinji goşgudaky:

Pyragynyň parasadyn, pähimin,
Howa ýaly sorup alýan diýarym.
Garaşsyz bir döwlet bolduň sen bu gün,
Ak ýürekden "gözüň aýdyň" diýýärin.

ýaly setirler açyk-aýdyň tasssyklaýar. B. Hudaýnazarowyň ýatlanan üçünji goşgusy döwri öran dogruçyl suratlandyrýan, diýseň çynlakaý, tüýs zehin siňdirilip ýazylan goşgularyň biridir. Onda türkmen topragynyň ogly bolup ýaşamagyň ýeňil iş dældiginiň gürrüni edilyär. Goşgynyň Garaşsyzlyk döwrüniň, Garaşsyzlygyň ilkinji aýlarynyň ruhunyň oňa gowy aralaşandygyndan duýmak bolýar. Şahyranah gahryman biziň Magtymguly babamyzyň, Göröglymyzyň, Keýmir körümiziň bardygyny, aňrymyzyň, oguzlardandygyny ýatlaýar. Emma ol türkmeni şöhratlandyrmak üçin şolaryň atlaryny gygyryp ýatlap ýörmegiň tarapdary däl. Ol "bu topragyň ogly diýdirmek üçin ... seniň ýagys ýaly bolmagyň, on iki süňňüne onuň agysy, namysy bolup" siňmegiň gerekdigini tekrarlaýar. Emma, hakykat ýüzünde beýle edilmeyär. İşlemäge, halal zähmet çekmäge halka, ýurda netijeli hyzmat etmäge derek, bogazyna bat berip, "topragyň adyndan" gürleýänlerem tapylman duranok. Ine, hut şu sebäbe görä-de, ol gahryman:

Älhepus, bar zady bilýärsiňiz-de
Diňe özüňizi bilmeýärsiňiz.
Beýle naşy, beýle kiçginekäňiz
Nädip şunça goçak gürleýärsiňiz

Elbetde, Garaşsyz döwlete Oguz hanam, Magtymguly-da, Görkut ata hem, Göröglydyr Keýmir körem gerek, millet Alp Arslana-da, Baýram hanada, Jelaletdine-de, Nowaýa-da, Ýunus Emrä hem, Hoja Ahmet Ýasawa-da... gadyr goýýar. Ýöne welin, goşgynyň dogry ündewiňe görä, diňe geçmişiň däl, şu günki işleriň, şu günki beýik şahsyýetleriň gürrüni etmek derwaýys.

Baky Türkmen binýady-egsilmeýän süýji bar,

Agzybirlik nyşany-baş ýyldyzly täji bar,
Dadyp datly miwesin günlerimiz süýjeýär,
Altynbaş ak bugdaýy oranym Garaşsyzlyk!

Garaşsyzlyk Türkmeniň rysgyna rysgal goşdy, ençeme zatlary
ilata mugt paýlamagyň çeşmesi boldy. Uly-kiçiniň diliniň
senasyna, göwnüniň telwasyna öwrüldi. Bu täzelikler şahyry
biparh galdyрмаýar.

Türkmenistanyň halk ýazyjysy, Magtymguly adyndaky
Halkara baýragyň eýesi, şahyr S.Öraýew Garaşsyzlyk
şygyrýetini öz eserleri bilen ep-esli başlaýdyrdy. Ol özüni
heýjana getiren bu taryhy wakany:

Gezsek-de biz didaryna usurgap...

Garaşsyzlyk garaşdyrdy asyrlap,

Togsan biriň güýz aýynda pasyrdap

Geldi. Gujak germezlige hakym ýok

Okyjynyň önünde ony pikirlenmäge mejbur edýän şeýle
sowalyň keserdilip goýulmagy synpy tarapyndan, syýasy
jähetden hem dogrydyr. Jemgyýet özüne hyzmat edýän, özüniň
hakyky ýüzüni görkezýän işler, adamlar bilen köpräk iş
salyşmalydyr. şygyrýetde-de şu gün buýsanar ýaly, ertir
öwürer ýaly ahwalatlaryň gürrüni edilmelidir. Göz önünde
tutulýan mowzugda A.Omarow "Garaşsyz Türkmenistan",
Ý.Durdyýew "Garaşsyz ýylym", S.Öraýew "Serdaryň emri
bilen", B.Jütdiýew "Garaşsyz Türkmenistan, görterilsin
ykbalyň!", A.Atabaýew "Garaşsyzlyk dünýä çykýar",
K.Taňrygulyýew "Garaşsyzlyk akabasy gowluklaň",
H.Allamyradow "Bagt namasy," "Şatlyk nagmasy",
A.Muhadow "Garaşsyz Watan" ýaly şygyrlarymyz öndümlü
işlediler. Şeýle goşgularyň biri şahyr S.Ilananowyň "Erkinlik
nagmasydyr" diýen josgunly setirler bilen taryplady.

BMG-niň Baş Assambleýasy 1995-nji ýylyň dekabry
aýynyň 12-de Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk
ykrarnamasyny bermek hakynda teklipli kabul etdi. Oňa
guramanyň agzalary bolup durýan ýurtlaryň 185-si hem ses
berdi. Hakykatdan-da, inňän ähmiýetli bu waka tutuş halky, şol
sanda çeper döredijileri hem biçak guwandyrady. N.
Annatyýewanyň "Gutlag", A. Rahmanowanyň "Hosniýetli

Bitaraplyk", A. Berdiýewiň "Türkmenistan Bitarap", N. Gullaýewiň "Halkym, gutlaýan!", "Gutly bolsun Bitaraplyk", Ý. Saparowyň "Türkmen ilim", S. Aydogdyýewiň "Gutlagnama", O. Çaryýewiň "Bitaraplyk gutly bolsun", T. Annagylyjowanyň "Buşluk" ýaly şygryrlaryny göz önünde tutýarys.

Emma bu hili goşgulara Bitaraplyk ýaly şeýle ähmiýetli umumy mowzug akabasynyň bir topar "ownuk" ternawlarynyň gözbaslary hökmünde garamak gerek. Aslynda her bir uly hadysa edebiýatda durli mowzug, mazmun, ündew, keşp ulgamlaryny, olary yüze çykarmagyň, töwerekleýin sypatlandyryp görkezmegiň çeperçilik usullaryny döredýär. Baý döredijilik tejribesi bolan zehinli şahyrlar şol bir mowzukdan näçe kop ýazýan hem bolsalar, olaryň eserleriniň akgynlylyk, mazmunlylyk, hatda daşky görnüş babatlarda-da biri-birine meňzemeýändigini, olaryň duýgy täsirleriniň-de başga-başga bolup çykýandygy şol sebäplidir.

Türkmenistanyň halk ýazyjylary, Magtymguly adyndaky Halkara bayragynyň eyeleri A. Atabaýewiň, A. Agabaýewiň döredijiliginde diňe buşlamak ýa-da gutlamak bilen çäklenilmeýär. A. Atabaýew bu düşünjani ýurduň içki ýagdaylary, türkmeniň görülen ykbaly, onuň geçmisi, ertirki günleri bilen jogsunly röwüşde baglanyşdyrýar:

Ahalda toý, Maryda toý, toý tutulýar Balkanda,
Toý gurşady Daşoguzyň hem Lebabyn halkyn-da,
Ine, şeýdip galkynýandyr gadym Türkmen galkanda,
Bitarap bir döwlet boldy eziz Ttirkmenistany.

Şahyryň "Bitarap Türkmenistan", "Täze ýol saylan diýa r", "Diýara gutlag goşgusy" ýaly eserlerinde bu hoş habaryň adamlary çynlakaý zähmete ruhlandyrandygy, Türkmenistanyň ähli obalaryna, etraplaryna, welaýatlaryna şatlyk hem buýsanç bolup ýaýrandygy, her bir raýatyň watançylyk duýgularyny güýçlendirendigi, şahyrlary-da ylhamlanandygy, dogduk diýary taryplamaga ýene bir artykmaçlyk berendigi täsirli, hyjuwly anladylýar. Bu ugru G. Cöliýewiň "Türkmenistan hemişelik Bitarap", N. Annatyýewanyň "Döneýin Watan", Ý. Saparowyň "Bitarap Türkmenistan", "Bitarap döwletim", "Bitaraplyk ýoly

bilen", B. Taçmyradowyň "Bitarap ýurdum", A. Garaýewiň "Baky bitaraplyk bagty", "Ýyl çalyşygyndaky duýgular" kimin şygrylarynda döwam etdirilýär.

A. Agabaýew bolsa "Menin ýurdum Bitarap" goşgusynda bitaraplygy liriki "mene" öwürüp, ony janlandyryp görkezýär. Özem ol gahryman tutuş Türkmenistan görnüşinde ör-boýuna galýar. Onuň dag dek sypatyna, synalary ýerbe-ýer kamatyna, gözelligiň altyn täji ýaly bolup saçýan ýalkymyna, Garaşsyzlygy-da, Bitaraplygy-da, Türkmeniň ýaşyl reňkli ýaşayşyny-da deň derejede aňladyp duran Baýdagyna, parahatçylygyň mydamalyk tarapdarydygyny şekillendirip görkezýän Gerbine iňlislerem, araplaram haýran galyp seredýär. Oňa Aziýanyň höwesli, Afrikanyň hyýaly, Amerikanyň, Awstraliýanyň synlayjy nazary gönügiptir. Ynha, Kabul dagynda biri-birini "awlajak" bolýan "iki mergen" bu habaryň täsiri netijesinde, biri-biri bilen geň galyp dur. Atykdan, özara ganjaryşmakdan hiç-hili peýda görmeýän taraplar gulaklaryny Aşgabada öwürpdirler. Şahyr Bitaraplygyň borjy, wezipesi hakydaky söhbetini şeýle döwam etdirýär:

Dymýar...

Hawa, dymýar birden "gulagy şaňlap",
Inen imisala pursaty diňläp,
Bosnyadaky, Çeçendäki awtomat!...

Bitaraplygyn uruşlary bes etmek, ähli jedelli meseleleri geplesikler, geleşikler arkaly çözmek ýaly şeýle asyly maksady bar! Şonuň kimin belent halkaralyk maksady şahyrana rowüşde nygtap görkezmek türkmen şygrynyň Bitaraplyk bilen baglanyşykly ýene bir ideýa-tematika ugrudyr.

Türkmen şygryýetinde Bitaraplygy Garaşsyzlyk derejesi bilen utgaşdyryp, olary birledirip söhlendiriýän eserlerem azlyk etmeýär. N. Gullaýewiň "Garaşsyzlykdan soňky belent mukaddeslik", B. Ussaýewiň "Garaşsyz, Bitarap diýarym menin", A. Muhadowyň "Garaşsyz, hemişe Bitarap ýurdum", G. Meredowyň "Garaşsyz, Bitarap döwletim meniň", S.Ýazowanyň "Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanym" goşgularyndan biz hut şonuň ýaly ideýa-tematiki ugry synlaýarys. N. Gurbanmyradowyň döredijiligi Garaşsyzlyk

ýyllarynyň şygrynyňda, kyssasynyň-da aýnasy ýalydyr. Olary okap, şahyrlarymyzyň hem ýazyjylarymyzyň, hatda dramaturglaryň-da, umuman, nähili tematiki ugurlary bilen meşgul bolýandyklaryny dumak bolýar. Durmuşyň şol bir ýeketäk şahsyýeti we sonuň bilen baglylykda meňzeş meseleleri öňe sürýändigi munuň şeýle bolmagynyň sebäbidir. Şahyr göz önünde tutulýan döwürde "Dutara dil bitende" , "Könül owazlary" ýaly goşgular ýygynyňdylaryny çap etdirdi. Garaşsyzlyk ýyllarynda gazet-zurnallarymyzyň sahypalarynda şahyrlarymyzyň eserleri "Türkmen şygrynyň diwany", "Zenan kalbynyň jogsuny" / "Galkynys"/, "Şygyrýet älemi", "Şygyr", "Şygryýet-belent ruhyýet" / "Edebiýat we sungat"/, "şygyrýet diwany" / "Watan"/, "Konul gözgtisi" / "Asgabat"/, "Ruhy galkynys-ylham jogsuny" / "Türkmenistan"/, "Dillerde-Türkmenistan, dillerde-türkmenbasy" / "Di ýa r"/ "Serdarymyz jogsun, ylham çesmesi, bizem mydam şol çesmanin tesnesi" / "Garagum" ýa ly yorite beril ýa n bolumlerde yzygiderli çap edilip, okyjylara etirli duruldy. şol bolumler arkaly A.Rahimow, A.Baýhanow, O.Atahanow, A.Garlyýew, D.Kulyýewa, M.Ömür, J.Begenjow, T.Annataganowa, A.Kakaýew, B.Taçmyradow, G.Gurbanowa, T.Artykgulyýew, D.Annaýewa ýaly täze ýaş zehinler şahyrana eserleri bilen giň okyjylar köpçiligine tanatdylar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda özbasdak döwlet hökmünde ahli nyşanlary bolan Türkmenistanyň gazanan üstünlikleri, ägirt uly, ähmiýetli syýasy, ykdysady ädimleri biparh galdyrmaýar. A. Omarowanyň, N. Annatyýewanyň, T. Taganowanyň , S. Ýazowanyň, O. Çaryýewanyň, B. Kerimowanyň , O. Oraztaganowanyň goşgulary, liriki, pelsepe häsiýetli poemalary su günki şygyrýetimizi tema, ideýa babatlarda ep-esli baýlaşdyrdy.

Şygyrýetde hyýa y-pelsepeçilik häsiýet mahsus bolup, türkmen durmuşyna, onuň edim-gylymyna, gelip çykysyna, milli ruhuň bütündünýa ruhyýetine gatylyp-garylmasyna, ýerüsti dünýäniň, alem giňişliginiň Adam diýen syry heniz doly açylmadyk, başga-da gaty kân meselelere dahylly oýlanmalardan, çeper-ylmy ölçerip-dökmelerden ybaratdyr.

Şahyryň çeper pikir ýöretmäge ussatlygy şu hili şahyrana eserlerde mese-mälim özüni duydurýar.

T. Taganowanyň "Bergili men", "Obam", "Söwer ýar" atly goşgularynda liriki gahrymanyň ata-enesine, söýen we bile ýaşap ýören adamsyna, ene topraga söýgüsi, bergilidigi beýan edilýar. Şowhunly şäherde ýaşaýanam bolsa ol obasyny ýatdan çykaranok. Olar hakykatdanam söýtölmäge mynasyp. Ene ony dünýä getiripdir, göwsünden ak süýt beripdir. Sähel nähoşlasa "balam!" diyip özelenipdir. Birneme özuni tutup, indi, enäniň däl-de, ene topragyň "gowsünden" önýän önümleri iyip ulalypdyr, onuň tmiz howasynda dem alyp, şypaly suwlaryndan içipdir. Oba ony adamlar bilen ysnyşdyrypdyr, dap-dessurlary öwredipdir. Edepli-ekramly bolup ýetişmegine şertler döredipdir. Ony halap, özüne ömürlük ýoldaş saýlan ýigit bolsa ony "Aýym!", "Günüm!" diyip söýgülapdir. Durmuşyň ajysynysüýjüsini paýlaşypdyr. Ony ýaşayyş dowamatynyň başynda goýupdyr. Ine, su ýagdaylar liriki gahrymanyň kalbyny olar baradaky inçe guýgular bilen doldurýar.

"Esger aýaly", "Goňşy aýalyň nalasy" ýaly goşgularda biz başgarak görnüşleri synlaýarys. Birinji goşgy iki bölekden. Başky bölekde onuň ýanyoldaşynyň uruşdan gaýdyp gelmändigini, munuň oňa beren ruhy ezýetleri, mukaddes ojaga wepalylygy, ilkinji söýgüsiniň yşky, lebiziniň beýik manysy baralarda gurrun berilýar. Şeýle gynançly ahwalat türkmen zenanyny ruhdan düşürüp bilmeýar. Gaytam ol söýgüsini - zähmet edermenliklerine bagyşlaýar. Ikinji bölekde onuň esgeriň wepaly, işjeň, arly-namysly aýaly hökmündki abraýy suratlandyrylýar. Şahyr muny "parlak ýyldyz, ýagty gündiz, bahar-ýaz, tutuş obanyň sözler sözi, görer gözi" ýaly sypatlandyrmalar bilen janlandyryp berýar. Ony beýikligiň, pakizeligiň nusgasyna öwürýar. "Goňşy aýalyň nalasy" hem täsirli, öwredijilikli häsiýete eýe. Ene gyzynyň "oý bizar-men bizar" bolup ýörşünden nalaýar. Gyz masgalanyň ygyp-tezip ýörmesiniň gelsikli dældigine ünsi çekip, ol aýal, gyzynyň ýenilkele joralar tapyp, şeýle ýola duşendigini, indem ile görünmäge ýüz tapmaýandygyny zarynlaýar. Şahyr dine bir gyzyň ykbalynyň gürrüňini etmän, şeýle ýaramaz ýagdaylaryň

umumy jemgyýetçilik ahlakyna uly zarba urýandygyny
tekrarlaýar.

T. Taganowa "Bu topraga doga kylyň, adamlar", "Çyn bolup
ýasalyn pany dünýäde", "Göra Allam, bu Türkmeni", "Gel,
ezizim, dolanaly ýaşlyga", "Girýän düşüme", "Päkize gijeler,
ajap daňdanlar", "Bolmaly" ýaly goşgularynda durmuşyň durli
taraplaryny duýgulandyryp, okyjylarynyň anyňa ýetirýär.

Howasy hoştapdyr, şemaly sergin,
Pelek goýmaz, munda gidiler bir gün,
Ynanyň, bu toprak duzudyr ömrüň
Şu topraga doga kylyň, adamlar.

Özbolusly, manyly, artyk-suýşüklik yok! Çöregiň tagamy duz
bilen - ömrüň manysy adamyň öz topragyny bolan söýgusi,
hyzmaty bilen kesgitlenýär.

Ykbala çäre yok, ölüme alaç,
Kim-kimden bizardyr, kim-kime mätäç,
Bu topragy eýlap, gara başa täç,
Çyn bolup ýaşalyň pany dünýäde.

Ýene-de toprak! Özem-"Bu toprak!" - öz doglan ýerimiz,
ülkämiz, diýarymyz iki goşgyny pikir babatda bitewileşdirýän
bir ýagdaý bar: Olaryň ikisinde-de ömrüň çäkliligi, ölümünem
ýakyn-als aralykdan, garaz, jyklaý ugrandygy sebäpli "topraga
doga kylyp, ony başa täç eýläp" ýaşamaga howlukmak gerek
diýlen ýeke-täk pikir göze ilýär.

Gara saçlar goşalansyn, çözlensin,
Müň bakyşdan çyn bakyşlar gözlensin,
Söýýän gözler, goý, gizlense gizlensin,

Päkize gijeler, ajap daňdanlar.

Şahyryň özi-de, liriki gahrymany hem, okyjyda ýalany gowy
görmeýär. Ýalan söz, galp hereket ýürekleri awundyryr,
jemgyýetiň synasyna aňsat bitişmeýän ýaralar salýar. Emma,
her näçe gynansagam, şahyram, liriki gahrymanlaram, okyjylar-
da ýalanyň ýol alýan halatlaryny az görmeýär. Şu sebäbe görä-
de, şahyryň dili dogaly, mynajatly, çyn bolup, halys
ýürekdeşligi ýaşamak baradaky hyýal öwürmeleri, şeýle-de
onuň şu we beýleki goşgularyndaky "Bir ajap mekandyr eziz
diýarym", "Dünýä bizi etdi ykrar", "Ýalkandy türkmen

balasy", "Keramat güwäsi namazlyk bilen", "Güwäsi bolduňyz hoş ykballaryň" ýaly setirleri şu günki okyjylarymyzy asla biparh galdyрмаýar.

O.Çaryýewanyň "Ýedi ýyl" atly şygrynda Garaşsyzlygyň ýedi ýyllyk ýoly çeper pikirlenmelere siňdirilýär.

Döwamatdan döwam geler Dirilik,

Türkmen halky dünýä galar,

At alar

Türkmen ogly Türkmenbaş a birigip.

Watan, säher, yşk heseri, şygry, deňizler, derýalar... barada ýazmadyk şahyr ýok. Mowzug gaýtalanýar. Ýöne gep mowzuglaryň gaýtalanýandygyny däl-de, nähili gaýtalanýandygyny dadyr. Şahyr "Watan", "Şäher" diýen goşgularynda-da öz oýlanmalaryny gözelligi derejesinde kebsirlemegi başaýar.

Zamanabaplyk diýilýän zat umumy döwlet syýasatyndan, şol syýasata dahylly ähliumumy ýurt kanunlaryndan gözbaş alyp gaýdýar. Türkmen topragyny bagbakja öwürmegi halkyna maslahat berýär, obalary özgertmegi, şäherler durkuny täzelemegi derwaýys tapýar, türkmeni, aýratynam onuň Magtymguly ýaly ägirtlerini äleme tanamagy müwessa bilýär, Garaşsyzlygyň, Bitaraplygyň, milli dāp-dessurlarynyň, dilimiziň we dinimiziň nähili mukaddes derejelerdigini her bir sözünde häli-şindi ýatladýar. Ylmy, bilimi ösdürmegiň derwaýysdygyna, medeniýetiň, saz-söhbetiň halk galkynmasynyň çeşmesi bolup durýandygyna milletiň ünsüni çekýär... Ine, şeýle ündewler, syýasat ýörelgeleri edebiýata, şol sanda şygryýete hem tebigy bir suratda aralaşyp gidýär "Myhman boluň!", "Lira - bu men", "Kyn zadym yok...", "Mahribanlyk", "Ugratmak", "Meditasiýa", "Heser" ýaly örän özboluşly goşgularynda şahyr gelnimize öz durmuş oýlanmalaryny okyjy ýüregine hasam golaýlaşdyrýar.

Umyt dālmı näme

Arşyň diregi.

Yşkda ýaşadaly,

Birek-biregi

Gowy zatlaryň hemmesi yşka degişlidir. Sopusylyk poeziýasynda diňe asmana telwaslanan yşk. O.Çaryýewanyň şygrylarynda häzirki zaman ruhyýetini hemmetaraplaýyn kesgitleýär. Bu - gowy alamatdyr we dogry ýörelgedir.

G.Şagulyýewanyň Garaşsyzlyk temasyndan ýazan "Watanym", "Türkmenistan!", "Seni söýmän bilmen, Watan!", "Eziz Watan", "Watanym, myradym sen!", "Mende Watan bar, Watan", "Maýsaly bossanym, sen!", "Sen deý Watan barmydyr", "Watanly men, illi men", "Eziz Watan sendedir" ýaly goşgularda Watan düşünjesi çeper umumylaşdyrylýar.

Bu göterlen döwlet-döwran özüňki,
Batlanyp, gaşaýlanyp gelýän Watanym!

Watan-meýdan ölçegini aňladýar. Ýöne ol meýdan ýöne bir ýaýylyp ýatan meýdan däl. Onuň üsti hem baýlyk, asty hem. Emma Watan, hemme zatdan önürti özünde ýaşaýan halk bilen, millet bilen mazmunlydyr. Sebäbi, halk Watanyň şol baýlyklaryny "herekete getirýär", ony ýaşaýyş hyzmatynda goýýar. Halk öz eli, deri bilen topragy- Watany gülledýär. Pagta, bugdaý we beýleki ekinleri ekýär, bag-bakjalary ösdürip ýetişdirýär, mal bakýar, sähralary sürüler, ýylky toparlary bilen bezeýär, çölün keşbini özgerdýär, kanallar çekýär, emeli köller döredýär, tehnikanyň kömegine daýanyp, ýerasty baýlyklary gazyp alýar. Şahyr halkyň wekili. Şonuň üçinem onuň halkyň adyndan gplemäge haky bar.

Türkmen milli şygryýetini soňky on ýyllygynda tankydy-satirik häsiýetli şygrylaram ýazyldy. Dogry, onuň mowzuk örüsi ep-esli daraldy. Şeýle-de bolsa neşekeşleri, pis gylyk-häsiýetli tipleriň käbirini paş edýän şygrylar okyjylary oýlandyrdy, olaryň sagdyn, halal durmuş, baradaky pirlerini artdyrdy. Elegiýa, basnýa ýaly şygry görnüşleri bolsa Garaşsyzlygyň soňky ýyllarda бүтинleý edebi sahnadan düşüp galdy.

Garaşsyzlyk ýyllary şygryýet babatda odalar zamanasy boldy. Emma A.Atabaýew, K.Gurbanmyradow, N.Rejepow,

Ş.Çarygulyýew, T.Taganowa, O.Bäşimowa, R.Sabyrow, K.Ylýasow, M.Ömür ýaly şahyrlarymyz tebigat, adamkärçilik, ynsan ömri, umumy adamzat ýaşaýşy, ykbal oýunlary bilen baglanyşykly we başga-da epiki mowzuklarda gowy şahyrana eserlerini okyjylara ýetirdiler.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmen okyjylary biziň gürrüňimiziň dowamynda ýatlanan we mysallar alnan kitaplardan başga-da, A.Atabaýewiň "Başga tüýsli goşgular", O.Eminowyň "Söýgi hakda 2000 setir", K.Aşyrowyň "Ömrümiň güýzi", G.Daşgynowyň "Köňül kelamy", Y.Pirgulyýewiň "Saýlanan eserler", A.Hojanyýazowyň "Iki dünýä hossarym", A.Muhadowyň "Türkmeniň bagtyna Serdar, aman bol", Ş.Çarygulyýewiň "Sepiň tohumyny ýagşy niýetleň", Ý.Saparyň "Güýz güneşi", G.Sähetdurdyýewiň "Ahmyrym ertirde", A.Mammedowyň "Türkmennama", "Gazallar", Annadurdy Annadurdyň "Rubagylar", G.Bäşimowyň "Çynarym", K.Durdyýewiň "Ömür örküm", Myrat Ömüriň "Sensiz dünýä sygmadym", "Sen garrama, eje jan", O.Oraztaganowanyň "Akguýynyň aýdymy", G.Sarly gyzynyň "Haýam dursun özüň bilen", G.Geldiýewiň "Ömürem geçip bardy", H.Garataýewiň "Altyn asyra barýan", G.Goçmyradowyň "Ýürek telwasy", A.Seýidowyň "Kalpnama", "Yhlas", A.Taşowyň "Lälezar", "Gönezlik", J.Haýydowyň "Güýz ýugrumlary", A.Ussaýewiň "Arkadagym" ýaly ululy-kiçili sygyr kitaplaryny okamaga mümkinçilik tapdylar. Edebiýatçy Osman Öde sygyrýet hakyndaky makalalarynyň birinde "Öz içki gyzyklanmalaryna has meşgul... liriki "Meniň" gürrüňini edýär. Ony daşky dünýäniň az gyzyklandyryandygyny" belleýär. Aslynda şeýle ýagdaýlar şahyryň gylyk-häsiýetinden, adamlara, zamana, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna, dünýä syrlyryna bolan şahsy garaýyşlaryndan, hatda onuň özünden-de bihabarlykda, tebigy suratda döreýär. Eýsem-de bolsa, Garaşsyzlyk ýyllarynyň sygyrýetindäki şahyrana şahsyýetler hususy gizlinlikden anyk hususylyga tarap ymytdylar. Netijede, ozalky "Liriki menler" ösýän, özgerýän daşky dünýä bilen bitewileşip gitdiler. Indi olary içki dünýäniň ümsümligi, öz-özlük dünýäsindäki ahwalatlar däl-de, töwereklerinde bolup

geçýän täsinlikler, galkynys hereketleri has-da köp gyzyklandyryr. Munuň şeýledigine ady tutulan kitaplara giren şygrylar hem tassyklaýar. Şu kitaplardan, gazet-žurnallarymyzda çap edilýän eserlerden çen tutsaň, şygryýetiň liriki poema görnüşi Garaşsyzlyk ýyllarynda san taýdan öňe saýlanypdyr, hil taýdan kämilleşmäge ymtylypdyr" diýen netijä gelýärsiň. Ş.Çarygulyýewiň "Halallyk", T.Öwezowyň "Aýdym we ajal", A.Taşowyň "Zemin söýgüsi", M.Babanazarowyň "Aşyk aýdyň", A.Nurgeldiýewiň "Serdar kasamy", Y.Saparyň "Şahyr", K.Durdyýewiň "Kalpda gopan hasrat", "Gudrat", "Erkinlik hakynda hekaýat", poemalary biziň sözümizi tassyklaýar. A.Agabaýew "Serdaryň sözlerine şahyrana teswirler" ady bilen ýörite kiçi poema toplumyny dörettdi. Ol "Seniň galamyň", "Sejere", "Hem ýasly, hem aýdymly maý", "Ýürekler ýigdelýär, ruhlar beýgelýär", "In soňky sargyt" ýaly bölümlerden ybarat. O.Atahanowyň "Ýyldyrym" sonetler çemenini-de, D.Annaýewanyň "Sanama" poemalarynyda ýokardakylaryň üstüne goşmak bolar. Biz, elbetde, öňki bölümlerde agzalan, ýokarda eýýäm ady tutulan poema eserlerini bu ýerde ýatlamagy zerur hasaplamaýarys. Her niçik, şygryň bu görnüşiniň barha rowaçlanýandygyny welin nygtamak isleýäris.

Şeýlelikde, Garaşsyzlyk ýyllarynyň şygryýeti mowzuklar, aň-ündewler, milli mazmun babatlarda özboluşly ýola düşdi. Garaşsyzlyk zamanasynyň şygryýeti dürli şygyr şekillerini ussatlyk bilen işledi. Bu döwürde has köp ýüzlenilen şygyr şekilleri köne edebiýatyň murapbag we häzirki zaman dörtleme şekilleridir. Şonuň bilen birlikde gazal, mesnewi, muhammes, rubagy görnüşlerini-de belli derejede ýaýraw berildi. Häzirki zaman ruhuna ýugrulan küştdepdiler, hüwdüler okyjylaryň göwünlerini galkyndyrdy. Göz önünde tululýan döwürde iri poemalar tas ýazylmady diýen ýalydyr. Emma oňa derek kiçi şahyrana poemalaryň sany köpeldi, ol hil babatda kämillige gadam basdy. Bu şygryýet mazmun babatda bütinleý täzelendi we başdanaýak millilige ýugruldy. Muňa ýazylan eserlerde gozgalýan temalaram, olardan syzylyp çykyan ideýalaram,

olarda edilýän gürrüňlerem, peýdalanylýan çeperçilik serişdeleri-de şaýatlyk edýär.

Häzirki zaman şygryndaky bellemeli esasy alamatlaryň biri onuň adam mertebesini belende galdyryandygyndan, adamy ýaşaýşyň baş mazmunyna öwürýänliginden ybaratdyr. Mysal üçin, taryhy we edebi şahslar hakynda ýazylýan şygrylarda adamyň içki dünýäsine gözelligi nukdaýnazardan çemeleşilýär. Bu ýagdaý bir tarapdan, tutuş, jemgyýetiň ruhy ýokary göterilişine güýçli täsirini ýetirýär. Häzirki zaman Türkmen milli şygrynyň esasy ýörelgesi şeýledir. Ikinji bir tarapdan olar şahyrlarymyzyň geljekki nesillerde ähmiýetli edebi miras galdyryandygyna şaýatlyk edýär.

PROZA ŽANRYNYŇ TEMATIKI GÖZLEGLERI

Edebiýatyň ösüşinde emele gelen žanrlaryň in esasylyry lirika, epos, drama we liriki-epiki žanrlardyr. Olaryň hem her biriniň aýry-aýry görnüşleri bol ýar. Mysal üçin, epos ýagny, epiki žanrynyň hekaýa, powest, roman we şuňa meňzeş görnüşleri bar. Žanr sözi fransuz sözi bolup, ol türkmen dilinde hil, görnüş diýen manylary aňlad ýar.

Powest epiki žanrynyň bir görnüşü bolup, onda suratlandyrylýan wakalar we şonuň bilen baglylykda gahrymanlaryň häsiýetiniň açylýan taraplary köp bolýar. Powest hekaýadan uly, romandan kiçi bolýar. Mysal üçin, N.Saryhanowyň “Şükür bagşy”, A.Durdyýewiň “Bagtly ýigit” ýaly powestlerinde esasy gahrymanyň häsiýetleri açylyp görkezilýär.

Roman epiki žanrynyň uly formasy bolan romanyň gahrymanlary, suratlandyrylýan wakalary powestden köp bolýar. Romanda ençeme gahrymanlaryň durmuşy, ideýasy, aragatnaşygy, obrazy giňden suratlandyrylýar. Mysal üçin, A.Gowşudowyň “Perman”, “Köpetdagyň eteginde” ýaly romanlary munuň aýdyň subutnamasydyr.

Romanlar durmuşy, taryhy, filosofiki, psihologiki roman diýlip toparlar bölünýär.

Garaşsyzlyk zamanasynyň edebiýaty gadymy we klassyky edebiýatymyzyň milli däplerini, çuň halky nusgalaryny öz süňňüne siňdirip özboluşly ösüş ýoluna düşdi. Döredijilik işgärleri, çeper söz ussatlary erkin ruh, buýsançly ylham bilen türkmen halkynyň taryhdaky we şu günki galkynyşlaryny suratlandyran eserleri döretýärler. Şu günki günde emele gelýän edebiýat halkymyza çuň milli buýsanjy oýarýar. Türkmen halkynyň şu günki hem gelejekki äleminde durmuşa çäksiz söýgini, ynamy, arassa ruhy kemala getirmekde bolsa edebiýata aýratyn orun degişlidir.

Durmuşyň çylşyrymlaşmagy adam aňynyň kämilleşmegi, şahsyýet derejesine ýetmegi bilen edebiýata bolan isleg hem talap has-da artýar. Çeper eserleriň halas bolmagyny talap edýär. Hut şonuň üçin çeper söz ussatlary türkmen halkynyň asyrlaryň synagyndan geçen akyl-paýhasly pikirlerinden ugur alyp öz eserlerini döretmekden ugur alýarlar.

Türkmen edebiýaty milli mazmuny, kämil çeperçiligi bilen dünýä edebiýatynyň umumy ösüş akymyna goşulmaga ähli mümkinçiliklere eýe boldy.

Türkmen halkynyň geçmişdäki ýaşap geçen beýik şahslarynyň çeper obrazlary, şu günki nesliň aňyna hem ruhuna güýçli täsirini ýetirýär. Garaşsyzlygymyzyň sanlyja ýylynda Oguz Han, Jelaletdin Meňburun, Baýram han, Keýmir Kör ýaly taryhy şahslaryň, milli gahrymanlaryň obrazlary döredildi. Magtymguly Pyragy, Andalyp, Zynhary ýaly söz ussatlarynyň ykbalyndan, durmuş ýolundan, beýikliginden söz açýan ýeri proza eserleri-de okyjylara gowuşdy.

Bu döredilýän dürli temadaky çeper eserler türkmen halkynyň şu günki hem gelejekki neslinde ynamy berkitmäge, uhuny galkyndyrmaga, egsilmez buýsanç duýgusyny döretmäge niýetlenendir. Geçmişe bolan buýsanç, gelejege bolan ynam, hem-de ruhy sagdynlyk ynsanyň mertebesiniň beýgelmegine ägirt uly möçberde täsirini ýetirýär.

Türkmen halkynyň edebiýatynyň Garaşsyzlyk ýyllaryndaky ösüşine göz aýlanyňda ilki bilen roman žanrynda ünsüň jemlenýär. Garaşsyzlygyň ýedi-sekiz ýylynda döredilen

romanlar san taýdan-da, mazmun babatda-da düýpgöter tapawutly.

Garaşsyz türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, geçmişde ýaşap geçen şahsyýetleriň ykbalyny, buýsançly durmuşyny, halkymyzyň edermen ogullarynyň, Watan, garaşsyzlyk, özbaşdak erkin döwlet gurmak üçin alyp baran göreşlerini, başdan geçiren ýowuz kynçylyklaryny, sowet totalitar sistemasy döwrüniň adälatsyz syýasatyny umuman türkmen halkymyzyň şu günki beýik Garaşsyzlyga çenli geçen ýoluny giňişleýin suratlandyrmakda beýleki žanrlara garanda roman žanry has-da giň mümkinçilige eýedir. Roman žanrynyň ösüşini ilki bilen şundan ugur alyp aýdyňlaşdyrmak mümkin. Galyberse-de türkmen okyjylarynyň durmuş hakykatyny, taryhymyzy, dürli jemgyýetçilik gurluşy zamanasynda ýaşan ildeşlerimiziň ruhy dünýäsini, olaryň beýik maksatlar ugrundaky gahrymançylykly göreşlerini giňişleýin beýan edýän we çeper suratlandyran iri göwrümlü kyssa eserlere islegiň artýanlygy bilen düşündirmek mümkin. Emma beýle diýildigi poeziýa ýa-da beýleki žanrlara isleg az diýen pikiri aýtdygymyz däl. Türkmen okyjylary ähli žanrlary özboluşly söýgi bilen kabul edýär. Her žanryň özboluşly orny bol ýar. Döredijiligiň kesgitli kadasy bolma ýar. Garaşsyzlyk ýyllarymyzda Nesimi, Omar Haýýam, Nowaýy, Jamy döwründe rowaçlanan rubagy, kasyda, gazal ýaly görnüşleri-de, 20-nji asyryň 60-70-nji ýyllarynda rowaçlanan A.Kekilowyň, Ç.Aşyrowyň, K.Gurbanpesowyň, B.Hudaýnazarowyň döredijiligine mahsus bolan epikli poemalar täze mazmunly şaýrana eserler-de okyjylaryň söýgüsini gazan ýar.

Biz roman žanrynyň häzirki garaşsyzlyk, milli galkynyşyň rowaçlanýan zamanasynda halkymyzyň hakykaty has giň möçberde, estetiki taýdan özleşdirmek islegine laýyk gelýändigini bilen tapawutlanýandygyna ünsi çekmek isleýäris. Hut şu ýagdaýlaryň roman žanrynyň ösmegine täsir edýändigini nygta ýarys.

Garaşsyzlyk ýyllarynda roman žanrynyň ösüşini ýazyjylarymyzyň döredijilik zenininiň taplanýanlygy, erkinlige

eýe bolandyklary, tema, ideýa çäklendirmelerden halasdyklary bilen hem düşündirmek mümkin.

Edebi eserleriň san taýdan ösüşi mazmun, hil babatda ösüşi bilen ugurdaş gopanda, hakyky manysyndaky ösüşiň emele gelýänligi hemmämize düşnükli. Edebiýatyň, onuň belli-belli žanrlarynyň ösüşi olardaky öňe sürülýän pikiriň sagdynlygy, döredilýän obrazlaryň halky, jemgyýetçilik mazmunyň güýçliligi, çeperçiliginiň kämilligi bilen kesgitlenýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda döredilen romanlardaky obrazlar durmuş hakykatyna golaýlygy bilen tapawutlan ýar. Ýazyjylaryň çeperçilik ussatlygyna şaýatlyk edýän deliller hem köp duş gelýär.

Türkmen romanyň garaşsyzlyk döwrümizdäki ýagdaýyna ünsi çekenimizde romançy ýazyjylarymyzyň türkmen halkynyň geçmişdäki taryhy şahslaryň obrazyny döretmäge isleginiň artýandygyna göz ýetirmek bol ýar.

Ýazyjylar E.Ataýewiň “Jelaletdin Meňburuny”, “Jeň tözy”, A.Nurgeldiýewiň “Baýram han”, A.Durdyýewiň “Keýmir Kör”, G.Ýollyýewiň “Garamazyda gopan gowga”, N.Altýewiň “Andälyp” ýaly romanlary beýik Garaşsyzlyk zamanasynda döredildi. Taryhy temadan ýazylan bu iri pröza eserler durmuş hakykatyna golaýlygy, çuň milli mazmuny, ideýasynyň döwrebaplygy, anyk taryhy şahslaryň obrazlaryny suratlandyranlygy bilen ünsüni özüne çekýär.

Türkmen halkynyň gadymy buýsançly taryhyny, beýik şahsyýetleriniň ýürek duýgularyny, merdana keşbini, halkymyzyň geçmişdäki döp-dessurlaryny, döwlet gurluşyny anyk wakalaryň, aýry-aýry obrazlaryň üsti bilen suratlandyrmakda roman žanry uly mümkinçilik berýär. Geçmişdäki belent ruhly şahsyýetlerimiziň çeper obrazlaryny roman ýaly iri pröza eserlerinde giňişleýin suratlandyrmak wezipesi garaşsyzlyk zamanasynyň ýazyjylarynyň mukaddes borjydyr. Sebäbi, geçmişdäki ol şahsyýetler baknalygy ýok etmek, türkmen halkyny garaşsyzlyga, erkinlige çykarmak, agzybirliги berkarar etmek, özbaşdak döwlet döretmek, Watany duşmandan görämak ýaly türkmen halkynyň ykbalyna dahylly beýik göreşlere gatnaşan gahrymanlar bolupdyrlar. Şol ýowuz

döwürlerde nesillere nusga bolarlyk durmuş ýoluny geçipdirler. Garaşsyzlyk zamanasynda şol şahslaryň beýik adamkärçilik sypatlaryny has aýdyň ýüze çykarýan, ajaýyp häsiýetlerini açyp görkezýän romanlarymyz halkymyzyň söýgüli eserlerine öwrüldi. Bütin halkyň guwanan obrazlaryna öwrüldi. Milli galkynyş zamanasyndaky türkmen romanlarynyň ol gahrymanlary halkyň şol obrazlara söýgüsiniň çäksizligi bilen baglanyşdyrmak mümkin.

G.Annasähedowyň “Dertli baş”, G.Şamyýewiň “Keç pelek”, Ş.Taganowyň “Gara ýylgyn”, “Gara ýylgynyň ogly”, A.Weliýewiň “Ýyldyzlar ýere gaç ýar”, S.Öräýewiň “Daş” ýaly romanlary hem garaşsyzlyk ýyllarynda käbiri bölekleyin, käbiri aýratyn kitap hökmünde okyjylara ýetirildi. “Garagum” žurnalynyň türkmen romanlaryny neşir üsti bilen ýagny, öz sahypalarynda çap edip halka ýetirmekdäki hyzmaty aýratyn bellärliklidir. Ýokarda atlaryny agzap geçen romanlarymyzyň tematikasy dürli-dürli. Bu türkmen romanlarynyň gahrymanlarynyň köpüsi sowet totalitar sistemasy zamanasynyň, Beýik Watançylyk urşy döwürleriniň gahrymanlary. Bu hem tötänden döredilen obrazlar bolman, eýsem ol döwürleriň gahrymanlary türkmen halkynyň garaşsyzlygy ugrunda göreşen, adälotsyz jemgyýetiň ýowuz azaplaryna duçar bolan we mertebesini görän, Watany aýylganç duşmandan görämak ugrundaky aldym-berdimli söweşleriň gahrymanlary bolupdylar. Şol gazaply göreşlerde ol gahrymanlaryň türkmen halkynyň şu günki nesillerine nusga bolarlyk, milli mazmunly beýik adamkärçilik sypatlary has aýdyň ýüze çykdy. Hut şu nukdaýnazardan ugur alyp ýazyjylar garaşsyzlyk zamanasynda olaryň obrazlaryny giňişleýin we çuň milli mazmunda suratlandyrmaga çalyş ýarlar. Ýazyjylar gahrymanlaryň diňe bir daşky hereketler bilen baglanyşykly ýitileşýän, çözülýän garşylyklary esasynda sýužet gurmak bilen çäklenmän, ol gahrymanlaryň ruhy dünýäsini, psinologiýasynda döreýän dartgynly ahwalatlary, garaýyşlaryny aýdyňlaşdyrmaga çalyş ýarlar. Hut şu nukdaýnazardan ugur alyp belli-belli häsiýetleriň durmuş bilen arabaglanyşygyny aýdyňlaşdyr ýarlar.

Garaşsyzlyk zamanasyna çenli döredilen romanlarymyzda gahrymanlaryň roman möçberinde giňden aýdyňlaşýan aýratyn milli mazmunly obrazlary örän azdy. Roman žanrynyň ösüşindäki döwam edip gelen bu kemçiligi ýeňip geçmäge, aradan aýyrmaga garaşsyzlyk zamanasynda uly mümkinçilik emele geldi. Edebiýatymyzyň garaşsyzlyk döwründäki täzeçil ugurlary edebiýatçy alymlary, edebiýat tankytçylaryny, ýazyjylarymyzy has-da düýpli gyzyklandyr ýar.

Edebiýatçy alym Jora Allakow “Dünýewi döwletimiz geçmiş medeniýetimiziň hem ruhy ideýalarymyzyň iň gowy däplerini häzirki zaman dünýä siwilizasiýasynyň gazananlary bilen utgaşykly ösdürmegi göz önünde tut ýar” – diýip, dünýewi türkmen döwletiniň dünýewi edebiýatynyň ösmegine şertleriň döredilýändigine ünsi çekýär.

Garaşsyz döwletiň edebiýaty barada edebiýatçy alym D.Nuralyýew “Haýsy döwür bolsa-da edebiýat şol döwürsiz, şol durmuşsyz ýaşap bilmez. Ol bir ugra ýykgyn etmän oňup bilenok ahyrn. Emma şol şöhlendirme ynandyryjy bolmaly” – diýip, dogry pikiri öňe sürýär. Türkmeniň garaşsyzlyk döwriň edebiýaty milli mazmunly dünýewi edebiýat bolup, ol durmuş hakykatyndan ugur almalydyr.

Türkmenistanyň halk ýazyjysy B.Hudaýnazarow “21 asyryň milli şahyrlary hemmeden özal Garaşsyzlygyň, Bitaraplygyň, ýurt baştutany Saparmyrat Nyýazowyň bu baradaky taglymatlarynyň ruhy bilen ýaşarlar hem-de dörederler. Olaryň dünýewi garaýyşlary, şahyrana pikir edişleri partiýalaýyn edebiýat diýilýäniň gysajyna salnan nesliňkiden has tapawutly bolar. Edebi döredijilik tema meselesinde çäklendirilmese-de, Garaşsyz döwlet hökmünde ýurduň rowaçlanmagyna iň gowy eserler bagyşlanar, milli öwüşginler çeper kitaplaryň bezegi bolar. Sebäbi, milli mertebe meselesinde batyrgaý pikirleri öňe sürmäge dünýewi, demokratik döwletimiziň ýazyjylary, şahyrlary doly mümkinçilige eýe boldular. Elbetde, bu ýagdaý, türkmen edebiýaty milli şygryň çäklerinden çykman ösmelidir diýen çurt-ýoluk kesgitlemäni aňlatma ýar. Tersine, diňe dünýä edebi-çeperçilik prosesiniň umumy akymyna aýak goşup bilýän milli edebiýatymyzyň döremegi zerurdyr” – diýip, nygta ýar.

Garaşsyzlyk döwrüniň edebiýaty arassa ahlagy, sagdyn ruhy, halk agzybirligini, milli buýsanjy, watançylyk ideýalaryny wasp edýän edebiýat hökmünde kämilleşýär. Bu babatda başda hem nygtaýşymyz ýaly, türkmen romanyňa-da uly rol degişlidir. Romançy ýazyjylaryň türkmen edebiýatyndaky döwam edip gelen kemçiliklerden saplanmagy örän derwaýys. Türkmen romanlarynda häsiýet döretmekde, gahrymanlary şahsyýet derejesine götermekde, romanyň diliniň çeperçiligini agtarmakda, durmuş wakalaryny dogruçyl suratlandyrmakda döwam eden ýaramaz endikleri aradan aýyrmaklary zerur. Esasanam, türkmen romanlaryna edebiýatçy alym D.Nuralyýewiň nygtaýşy ýaly “romanlyk paýhasyň siňdirilmegi” wajyp. Garaşsyzlyk milli galkynyş döwrüniň türkmen romanlaryny şu talapdan ugur alyp ylmy derňew etmek hem derwaýys meseleleriň biridir.

Her bir halkyň özboluşly geçmiş taryhy, milli döp-dessurlary, häsiýeti, edim-gylymlary bol ýar. Şunuň ýaly milli aýratynlyklar uzak döwür içinde nesilden-nesle geçip kämilleşýär, ösýär.

Türkmen halkynyň hem ençeme asyrlaryň jümmüşinden gaýdýan özboluşly, çylşyrymly, hasratly we buýsançly taryhy ykbaly bar. Çarhy-pelegiň dürli hili synaglaryna döz gelen we ýeňip geçen türkmen halkynyň ykbaly bilen baglanyşykly taryhy maglumatlar dünýäniň çar tarapyna ýaýrandyr. Ýewropanyň gündogary öwrenijileriniň taryhy ýazgylaryndan başga-da, gadymy grek, çin (hytaý), pars, arap akyldarlarynyň, türki we türkmen halkynyň söz ussatlarynyň edebi eserleriniň, taryhy ýazgylarynyň mazmunynda türkmen halkynyň ykbaly, özboluşly häsiýeti, el hünärleri, söweş edermenlikler, bedewleri we ş.m. hakda maglumatlar saklanyp galypdyr.

Türkmen ykbaly onuň öz edebiýatynda hem çeper beýanyňy tapypdyr. Gadymy “Oguznama”, “Görkut ata”, “Seljuknama” ýaly epiki eserlerde, dessanlarda, klassikleriň poetiki, şahyrana döredijiliginde, häzirki zaman edebiýatynyň dürli žanrlarynda türkmeniň ykbaly, täleýi özboluşly suratlandyryl ýar. Bu babatda roman žanrynda uly hyzmatlar degişlidir. B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädiminden” başlanan türkmen romany bir asyra golaý wagtyň içinde san taýdan artdy, forma

hem mazmun babatynda kämilleşdi. Türkmen romanlarynyň köpüsi okyjylaryň ruhy islegini kanagatlandyryp, olaryň söýgüli žanryna öwürildi. Biziň bu sözlerimizi metbugatda gazet-žurnal sahypalarynda dürli ýyllardaky roman hakdaky söhbetdeşliklerde edebi, ylmy-tankydy makalalarda tassykla ýar. Emma şu ýerde bir hakykata ünsi çekmek zerur bolsa gerek. Ol hem şol çykyşlarda köplenç çeper hakykatyň durmuş hakykatyna muwapyk, suratlandyrylmagynda kemçilikleriň barlygynyň aýdylmagy, ýanjalmagydyr. Bu babatda bolsa käbirleri awtory durmuş hakykatyny düýpli öwrenmänligi üçin aýyplasa, käbirleri döredijilik zenininiň kemterdigi üçin aýyplady. Eýsemde bolsa, çeper eserlerimizde türkmen halkynyň ykbalyndaky käbir taryhy wakalaryň ýüzleý, käte bolsa ýoýulup milli häsiýetiň düýpli açylyp görkezilmezligine haýsy zatlar sebäp bolupdy?!

Elbetde, biz roman ýaly uly göwrümlü çeper eser döretmek üçin zeniniň, durmuş hakykatyna belentligiň we ş.m. zerurlyklaryň gerekligini doly goldaýarys. Emma döredijilik adamsy onda-da hakyky manysyndaky milli şahyr ýa-da ýazyjy üçin erkinligiň, halkyň goldawynyň zerurlygyny-da nygtamak isleýäris.

Türkmenistan Bitarap, Garaşsyz döwlet bolansoň hakyky manysyndaky medeniýet, sungat we edebiýat kemala gelip, hakyky milli mazmunyňa eýe bolup başlady. Milli ruhy artdy. Edebiýatymyzyň beýleki žanrlary bilen bilelikde roman žanryda gysga wagtyň içinde mukdar we hil taýdan ösdi. Erkinligine eýe bolan döredijilik işgärleri hakyky manysyndaky çuň milli mazmunly eserleri döretdiler.

Dogrudan-da, türkmen halky Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň edebi mirasyndan, epiki eserlerden, B.Kerbabaýew, H.Derýaýew, B.Seýtäkow, N.Saryhanow, A.Gowşudow, B.Hudaýnazarow, K.Gurbanpesow, G.Ezizow, H.Kulyýew, M.Seýidow ýaly ençeme ýazyjy-şahyrlaryň goşgy-kyssa eserlerinden ruhy goldaw alyp geldi. Türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerindäki garaşsyzlyk, erkinlik, watansöýüjilik, mertlik, myhmansöýerlik, adamkärçilik ideýalary halkymyzyň çuňňur söýgüsini gazandy.

Garaşsyzlyk türkmen halkyna ilki bilen öz geçmiş taryhyny düýpli öwrenmäge, şöhratly ata-babalarynyň ykbaly bilen tanyşmaga uly mümkinçilik berdi. Döredijilik işgärlerimiz türkmeniň geçmiş taryhyna atlary altyn harplar bilen ýazylan merdana ogullary hakda eser döretmekde, olaryň şöhratly obrazyny gaýtadan janlandyrmakda uly yhlaslylyk görkezýärler.

Türkmeniň taryhynda köp zatlaryň bolup geçendigini, gabat gelen kynçylyklary nähili ýeňip geçendigini, beýik şahsyýetleriň çylşyrymly hem buýsançly durmuş ýoly hakda söhbet açýan romanlaryň hil we mukdar taýdan artandygyny biz ýokarda belläp geçipdik. Ýazyjylarymyz A.Nurgeldiýew “Oguz ýurdy”, “Baýram han”, E.Ataýew “Jelaletdin Meňburuny”, “Jeň tözy”, A.Durdyýew “Keýmir Kör”, Ö.Nepesow “Pyragy”, N.Altyýew “Andälyp”, G.Ýollyýew “Garamazyda gopan gowga”, Ý. Hudaýgulyýew “Käşgä göwnüm hoş bolsa” ... ýaly romanlaryny garaşsyzlyk zamanasynyň okyjylaryna hödürlediler.

Annatagan Nurgeldiýewiň “Baýram han” romanynda 16 asyrdan ajaýyp türkmen şahyry Hindistanda ýaşap geçen serkerde, hanlaryň hany Baýram han türkmeniň çylşyrymly durmuş ýoly suratlandyryl ýar. Romanyň döreýiş taryhy hakda awtor şeýle maglumat berýär: “Baýram hanyň durmuşyna degişli takyk maglumatlar bilmekden başga-da şol döwrüň syýasy, ykdysady ýagdaýlaryndan hem baş alyp çykmaly. Onsoň okalmaly zatlaryň spisogyny düzdüm” – diýip, Baýram hanyň ömrüne we döredijiligine, ýaşan döwrüne, şol döwrüň medeni merkezlerine, şäherlerine, hindi we gündogar halklaryň dinine, dāp-dessuryňa, diline, harby düzgünlerine degişli ençeme kitaplary, çeper eserleri, maglumatlary düýpli özleşdiredigini belläp geçýär. Biziň bilşimiz ýaly, döredijiligiň özboluşly kynçylyklary bol ýar, esasanam, taryhy roman ýazmak ýazyjydan ussatlygy, durmuş hakykatyny çeper hakykat bilen utgaşykly suratlandyrmaklygy talap edýär.

Annatagan Nurgeldiýewiň “Baýram han” romanynda şu talap göz önünde tutulypdyr. Romanda Baýram hanyň ýaşan zamanasy, dürli hili taryhy wakalar, taryhy şahslar, olaryň özboluşly häsiýetleri suratlandyryl ýar. Esasanam, öz döwrüniň

dürli hili durmuş wakalarynyň içinde hereket edýän Baýram hanyň ykbaly, häsiýeti, häsiýetine mahsus adamkärçiligi, edermenligi, gaýduwsyzlygy, ugurtapyjylygy, akyl-paýhasy, serkerdelik ukyby giňişleýin açylyp görkezilýär. Bu babatda ýazyjy esasan, şahyryň ýüzüni görkezýän edebi mirasyndan gazallaryndan, rubagylaryndan, kyssalaryndan ýerlikli peýdalanypdyr. Baýram hanyň dürli pursatlaryndaky ruhy ahwalyny onuň öz döreden şygry setirleri bilen aýdyňlaşdyr ýar.

Romanda on altynjy asyryň taryhy, sosial, syýasy wakalary, Mogollar imperiýasynyň alyp baran harby ýörüşleri, şol döwrüň durmuş wakalary giňişleýin beýanyňy tapypdyr.

Çeper döredijilikde ýazyjynyň durmuşa, gözgaýan temasyňa, şonuň bilen bagly derwaýys meselelere özboluşly garaýyşynyň aýratyn uly häsiýeti bar. Ýazyjy eseriň ideýa-tematikasyna görä öz pikirini, garaýyşlaryny, nukdaýnazaryny aýdyňlaşdyrmaly. Ol beýan edýän temasyňa, derwaýys meselelerine düýpli belent bolmaly. Taryhy wakalary zenin eleginden geçirip, täzeçe çeper öwüşgin çalmaly.

Ýazyjy öz pikirini nähili formada, nähili eserde beýan edip biljekdigi barada ymykly oýlanmaly. Onuň gözgaýan ideýa-tematikasynyň iri pröza eseri bolan romana mahsus pikirleri, problemalary öz içine alyp biljekdigini paýhaslylyk bilen gözden geçirmeli. Ideýa-çeperçilik ähmiýeti bolmadyk aýry-aýry wakalary gereginden artyk suratlandyrmakdan saklanmaly.

Halkyň taryhynda uly yz galdyran şahsyýetleriň obrazlary suratlandyrylanda şu meselä has-da jogapkärçilikli çemeleşmeli.

Bu meselede “Baýram han” romanynda awtor her bir durmuş wakasyňa, obraza, gahrymanyň häsiýetine döredijilikli nukdaýnazardan gara ýar. Her bir waka, her bir obraza öz zamanasynyň syýasy, medeni durmuşyny suratlandyrmaga hem-de eseriň ideýa-tematikasyny, awtoryň nukdaýnazaryny aýdyňlaşdyrmaga, taryhy wakalary çeper beýan etmäge çalyş ýar.

Awtor beýan etýän wakalaryny çeper dilde anyk taryhy şahslaryň obrazlarynyň üsti bilen suratlandyr ýar. Eseriň baş gahrymany Baýram han serkerde hem şahyr hökmünde göz önünde janlan ýar. Onuň häsiýetine mahsus mertlik,

gaýduwsyzlyk, paýhaslylyk, dosta wepalylyk her sýžetde, epizodda yzygiderli açyl ýar. “Baýram han” romanynda otuz alty sany kiçiräk bölüm bar. Baýram hanyň häsiýeti dürli hili durmuş meseleleriniň, wakalarynyň çäginde açyl ýar. Romanda Baýram hanyň il-güne, dostluga, maşgala durmuşyna, sosial deňsizlige, poeziýa, medeniýet meselelerine, ynsan duýgularyna, Watana bolan garaýşyny synlamak bol ýar. Awtor çeper dil, peýzaş, içgepletme, janly portret, yzaçekilme arkaly gahrymanyň durmuşyň köp tarapyna bolan garaýşyny aýdyňlaşdyr ýar. Taryhy çeşmelerde, esasanam, Ý.Alyýewiň “Baýram han türkmen şahyry”(Aşgabat – 1969)atly işinde Baýram hanyň on alty ýaşynda Humaýunyň harby goşunyňa meýletin goşulyp, gaýduwsyzlyk hem başarjaňlyk görkezip meşhurlyk gazanandygyny habar berýär. Romanda Baýram hanyň serkerdelik ukyby düýpli açyl ýar. Ol bir sözli, sözüne ygrarly, dostuna wepaly. Bu häsiýetleri ol haçanda Şer şa bilen bolan söweşde duşmana ýesir düşende has aýdyň görülýär. Şer şa dürli hili mekirlik, sowgat-serpaý bilen başarjaň, gaýduwsyz serkerde Baýram hanyň öz tarapyna çekmek isleýär. Emma Baýram han oňa mertlik bilen gaýtawul berip, öz dostuna ikilik etmejekdigini aýd ýar. “Şa pikirlenýän şekilli sözünüň arasyny kesdi. Baýram onuň esasy matlabyňyň üstünden barmaýandygyny bilip durdy. Bu gürrüňler at oýnatmakdy, has takygy, gep başydy.

Şa gönüledi:

- Babur şa ýaş başyňy aýlap, hyzmatkär etdi, gadyryňy weli bilmedi. Sen maňa gulluk et, Gandagara ýa-da Agra häkim edeýin. Daşyňa edermen türkmenleri toplap, harby ukybyňy görkez. Bilip goý, meniň duşmanym türkmenler däl-de, Babur şanyň neslidir.

Baýramyň ýüzi otly kesindi bilen çawlanana döndi. Gör Şer şanyň göwni näme isleýär eken? Dönük bolmagy teklipl edýär.

Haşlap dem alan Baýramyň sesi güňleç çykdy:

- Eý kyblaýy älem, biziň türkmenlerde “Bir elde iki garpyz tutdurmaz” diýen dana sözi bar.

Gözleri alaryp, ýüzi çym gyzyl bolan Şer şa ter gara sakgalyny sypalaşdyryp, şeýle diýdi:

- Kim öz tutýan maksadyna yhlasly bolsa ýalňyşmaz.

Bu näme diýildigi? Şanyň şu mahalky gürrüňine ters gelýär, sebäbi ol Baýramy egilşiğe yrjak bol ýar ahyry. Ýa bu-da, onuň bir sapalagymyka? Bulaşyk öz-ä. Baýram jogaba garaşýan Şer şanyň göni gözlerine seretdi:

- “Kim öz tutan maksadyna yhlasly bolsa, ol ýalňyşlyk etmek islemeyär, men hem şeýle adam. Ýürekden dostlugy üýtgetmek bolmaz. Humaýun ikimiz egre dost. Bilgin şuny.”

Biz ýokardaky mysaly ýöne ýere doly almadyk, sebäbi bu epizod käbir taryhy çeşmelerde-de gabat gelýär, ikinjiden bolsa Baýram hanyň häsiýetine mahsus batyrgaýlygy, dosta wepadarlygyny açyp görkezýär. Ýazyjy wakalary taryhy taýdan anyk maglumat bilen çeper toslamany utgaşdyryp suratlandyrmagyň hötdesinden gelipdir.

Ýazyjy Baýram hanyň häsiýetine mahsus geçirimliligini-de ynandyryjylykly açyp görkezýär. Haçan-da Gara bürgüt lakamly Kalýakmal Şankar onuň bilen başa-baş söweşmek üçin çagylanda Baýram han onuň çagyryşyna mertlik bilen bar ýar. Bu çaknyşykda Baýram duşmanyňy ýeňýär, emma ony öldürmän günäsini geçýär:

“ Baýram ilki hüjüm etdi. Gylyçlar howada tarkyldady. Atlar çarpaýa galdy, öňe-yza çekildi, ýöne bu çaknyşyk uzaga çekmedi. Garaşylmadyk ýagdaý ýüze çykdy: duşmanyň gylyjy döwüldi. Ol göz açyp-ýumasy salym içinde elinde galan ýarpy gylyja ahmyrly seretdi-de, dişlerini gyjap, birýana oklap göýberdi. Soňra telpegini çykaryp, başyny aşak egdi, hindiçe gepledi:

- Kes, Baýram han, seňki şowuna.

Ony owgandyr öýdüp ýören Baýram han hindiçe gepleýşine biraz geňirgenip gylyjyny zyňdy, atdan syrçap düşdi.

- Göwnünde arman galmasyn, gel, hanjarly söweşeli. – Öz gezeginde garşydaşy-da oňa mölerlip änetdi. Elbetde, ol Baýramyň hindi dilinde arassa jogap berşine geňirgenendir.
- Yok, barybir, meniňki şowuna bolmaz. Görky ýadyma düşenok weli onda-da injigim saňňyldaýanyňy duýýan.
Duşman hanjaryny beýleräk oklady. Baýram-da şeýtdi. Muny gören duşman sadap ýaly jowur ak dişlerini görkezip, ýyrşardy.
- Taňry salamyny alsaň, salam berdik saňa Baýram han.
- Taňry salamyna uly sarpa goý ýar biziň türkmenler. Olar ganlysynyňam salamyny al ýarlar.
Ýap-ýaňyja duşman bolup duran iki pyýada köne tanyşlar ýaly gadyrly görüşdiler.”

“Mert gadyryny mert biler” diýilişi ýaly, Baýram han hem Gara bürgüt lakamly Kalýakmal Şankary durmuşda tutan ters maksatlaryndan dänderýär. Onuň has ýowuz hem günä işler etmeginiň önüni al ýar. Onuň bilen mydamalyk dost bolup, maslahat berýär. Bu zatlar hem Baýram hanyň häsiýetine mahsus adamkärçilikli sypatlary aýdyňlaşdyr ýar.

Humayun aradan çykansoň onuň ýerine ogly Akbar tagt mirasdary diýlip ygylan edilýär. Emma ol ýaş bolansoň Baýram han birnäçe ýyl Beýik Mogollar imperiýasyny dolandyr ýar. Awtor onuň öz dolandyrýan döwletine wepalylygyny, sada halka renimdarlygyny, ikiýüzli, nadan duşmanlaryna renimsiz garaýşyny töwerekleýin açyp görkezýär. Baýram han Şer şadan galan ýeri, mülki öz aralarynda paýlaşyp bilmeýän rajlara ýagny, mülkdar hindi knýazlaryna berk gaýtawul berip, ol ýeri garyp-gasarlara bölüp bermekligi höküm edýär. Başga bir ýerde bolsa adamsy ölen aýala hem-de onuň çagalaryna hossarlyk edýär. Akgydary ölensoň baý adam onuň ýerini hem öküzini ruhana para berip özi almakçy bol ýar. Ruhany ol baýyň tarapyny tut ýar. Haçanda dawa Baýram hana baryp ýetende ol ähli zada göz ýetirip, ol dul aýalyň bergisini öz jübüsinden töleýär.

Ruhana bolsa “Hakyna seretseň muzduňyz gara gylç. Din adyna duwlanyp eden pyssy-pujyrlygyň köp eken. Şähere aýlanamda garamaýak ilatda aýtdy. Siz şu günden beýläk işiňizden boş” – diýip, ony kowyp göýberýär. Şu epizody ynandyryjylykly bermek üçin awtor, Baýram hanyň bir kytgasyny-da mysal getirýär.

“Eý, öz mertebäni we şan-şöhratyňy artdyrmak üçin, Ýetimleriň we dullaryň mallaryna göz gyzdyrýan goja! “Kanagat eden eziz bol ýar” diýen ýazgy seniň ýüzügiň gaşyna ýazylany bäri,

Garyplar seniň eliňden ýüz hili nala ýarlar.

Seniň eziz we hormatly bolmaklygyň kanagat ähliniň pese düşmegi zerarly bolany üçin,

Iň gowuşy seniň ýüzügiň gaşynda “Kanagat eden eziz bol ýar” diýen ýazgy bolmasyn...”

Baýram hanyň alyp barýan adälatly syýasaty, batyrgaý hereketleri Akbar şanyň adyna duwlanyp, sada halky talaýan we baýamaga çalyşýan ikiýüzli, nadan köşk emeldarlaryna uly urgy bolup degýär. Baýram hanyň Mogollar imperiýasynyň galasyndaky Deli şäheriniň duşmanlaryň eline geçmegine sebäp bolan, ikiýüzli Tardy bege ölüm jezasyny bermegi, Tardy begiň tarapdarlarynyň we köşkdäki Baýram hanyň duşmanlarynyň onuň garşysyna has düýpli çykyş etmegine getirýär. Mogollar imperiýasynyň imperatory Akbaryň ejesi Hamyda Baku, ejekesi Mahym, onuň ogly Edhem, Akbaryň doganlary Kamran mürzedir Askar mürze döwletiň Baýram hanyň elinde mydamalyk galmagyndan, howatyr edip Baýram hany Akbar şa yzygiderli ýamanlap, onuň göwnüni sowatmaga çalyş ýarlar. Haçan-da Gandagary duşmanlardan halas etmek üçin, Baýram han Eýranyň şasy Tahmaspdan goşun kömegini alyp, ýeňiş gazanmakda ony dönüklikde aýypla ýarlar. Ýazyjy muny şeýle beýan edýär:

“Akbar atalygynyň Eýrandan goşun kömek alanyňy ýokuş gördi. Ol öz ýanyňdan Baýram hany Tahmasp şa bilen gizlin dildüwşikde aýypla ýardy. Ýaş hökümdaryň

gursagynda beýle pikiriň döremegine Edhem han, Kamran mürzedir Askar mürze hem itergi berdiler. Doganlar Akbary kân halamasalarda, Baýramyň garşysyna göreşde birleşýärdiler.

- Bir emmasy bolmasa, näme üçin saňa aýtman, Tahmaspdan kömek sora ýar?
- Bu gelmişek öň kakaň Humaýuny-da aldawa saldy. Tahmaspdan goşun kömegini alyp, öwezine şazada Myrady Gandagara häkim belletdirdi. Ýaş oglany gizlilikde öldürdiler. Şonda ýanyňdan türkmen telpegi tapyldy. Munuň özi şazadanyň ölmeginde Baýram hanyň eliniň barlygyny aňlad ýar. Emma dilewar gelmişek bu wakanyň üstüni basyrmagy başardy. Hakyna seretseň, ol şo ganly işi Humaýun bilen Tahmaspyň arasyna çöp oklamak üçin edipdir.

Şeýle öjükdirmeler köp mahallap Baýram barada yrga pikirli Akbary ynandyrdy. Ol Gandagarda kân eglenmän, atalygyndan öýkeläp, Agra gaýtdy. Baýram hanyň her ädimini gözden salmazlyga doganoglan agalaryna tabşyrdy”

Akbar Baýram hanyň köşkden, işden kowan adamlaryny yzyna al ýar. Baýram hany döwlet dolandyryş işinden çetleşdirýär. Ýazyjy Baýram hanyň akyl-paýhasyny, çydamlylygyny, dostuna wepadarlygyny şu pursatlarda has-da düýpli, ynandyryjy görkezipdir.

Baýram han ömrüniň esasy bölegini Mogollar imperiýasyna, halka hem-da dosty Humaýuna wepaly hyzmat edip geçiren adam. Onuň halk arasynda-da, goşundaky esgerlerdir serkerdeleriň arasynda-da abraýy uly. Olar Baýram hana “Atamyz” – diýip ýüzlenýärler, onuň bilen ölüme-de gitmäge taý ýar. Muny olaryň söweş pursatynda “Biz seniň bilen!” diýip, söweş meýdanyňa batyrgaý hem buýsançly gitmekleri-de tassykla ýar.

Ogullygy ornunda görýän Akbary özünü dönüklikde aýyplamagy Baýrama ýokuş degýär. Şu pursat hakyna seretseň Baýram han döwleti öz eline güýç bilen hem alyp biljek. Onuň şu pursatlarda aňynda aýlaýan pikirlerini awtor dogruçyl şöhlendirýär:

“Kellesi hum ýaly çişen Baýram han gözgan ýar. Gije ýarymdan geçipdir. Älem-jahan asuda, onuň ýüregi weli, ynjalyksyz. Indi ogullygy Akbar bilen arasynda hytaý diwarynyň döremek howpy azar berer. Ýaş hökümdar köşk emeldarlarynyň myş-myşyna ynan ýar. Onuň hereketlerini halanok. Ol ömrüniň gözel pursatlaryny Beýik Mogol döwletine hyzmat edip geçirdi. Akbaryň şoňa göz ýummak görkusy bar. Asyl soňky wagtlardaky göwünçökgünligiň, häli-şindi pikire batmaklygyň hamyrmaýasy şonuň üçin bolaýmasyn? Onda hökümdara “baş wezirligiňem, goşun serkerdeligiňem özüne nesip etsin, döwlet işi surnukdyrdy, jahana aýlanmaga gitjek” diýäýse näder? Aý ýok, bu-da telek, sada halk ýalňyz galar...

Hökümdaryň geljekde garyp-gasara ýowuz daryşjaklygy bildirýär. Pursat barka, tagtyndan taýdyraýsa näder? Goşun elinde.

Onuň ýüzi gyzaryp, gözganjyra ýar. Howa, ol patyşalygy küýsänok, diňe sada halkyň bähbidi üçin...Şu mahal dosty Humaýunyň iğençli bakyp, pyşyrdaýan sesi eşidilýär: “Türkmenler dönüklük eder öýdüp çaklama ýardym. Onda-da sen. Çagalygyndan Akbaryň ykbalyny ynandym. Diýmek, Mogol döwletini hem...

Baýram han hopukdy, laňňa ýokary galdy” Görşümüz ýaly, Baýram han agyr pursatlarda hem öz aladasyny däl-de, halkyň aladasyny edýär. Şonuň ýaly-da, dostuna wepalylyk duýgusyny-da mukaddes hasapla ýar. Ýazyjy onuň ruhy dünýäsinde, psinologiýasynda gopýan harasady, oý-pikirleri, gaýgy-aladalary düýpli suratlandyryp, Baýram hanyň häsiýetini dogruçyl açyp görkezýär. Awtor batyr hem edermen Baýram hanyň obrazyny has-da belende galdyr ýar. Okyjy onuň agyr pursatlarda hem ynsaplyk mertebesini aýak astyna taşlaman başyny belent tutuşyna Akbara ýazan hatynda hem şaýat bol ýar. Onda şeýle batyrgaý setirler bar: “...Siz bilip goýuň, türkmen kowumlarda öz iýen duzuna kast edýän adamyň bolmaýanlygyny бүтін дүнйә billidir!

Eger meni iýen duzuna kast eden adam diýip hasap edýän bolsalar, goý, onda olar ýönekeý bir esgeri iberip, meniň kellämi kesdirip, siziň huzuryňyza eltsinler...”

Bu hatyň mazmunyňy awtor romanda doly ýerleşdiripdir. Onuň mazmunyňyň dokumental faktdygyny-da ýagny, ...33... “Muhammet Baýram han türkmen” atly kitabyndan alandygyny çykgytda yürüte görkezipdir. Dokumental maglumatlaryň, ylmy çeşmeleriň şonuň ýaly-da Baýram hanyň şahsy edebi mirasynyň tassyklaýşy ýaly, Baýram han birsözli, gaýratly, mert, gозellige, adamlarçilige sarpa goýýan paýhasly adam hökmünde göz önüne gelýär. Awtor hem şol maglumatlardan döredijilikli peýdalanyp Baýram hanyň obrazyny, onuň zamanasyny döwrebap wakalaryň beýanynda açyp görkezýär.

Romanda suratlandyrylýan obrazlaryň ynandyryjylykly bolmagy üçin awtoryň gahrymanyň psinologiýasyny açyp görkezmegi-de zerur. Bu babatda awtor psinologizmiň çeperçilik tärlerinden peýdalan ýar. Döwür, gahryman hakdaky garaýyşlaryny, nukdaýnazarlaryny psinologik oýlanmalaryň, gözönünetirmeleriň üsti bilen aç ýar. Durmuş hakykatyny, döwrüň jemgyýetçilik gurluşy hakyndaky garaýyşlary aýratyn bir obraznyň häsiýetine, ruhy dünýäsine siňdirip çuňňur hem täsirli psinologik pursatlarda aýdyňlaşdyrmak okygy-da oňyn täsirini ýetirýär. A. Nurgeldiýewiň “Baýram han” romanynda bu babatda käbir şowly synanyşyklar göze ilýär.

Salyh Nyýazy romandaky wakalaryň käbirinde hereket edip, belli bir derejede şol döwrüň ruhyny duýmaga kömek edýär. Dünýägaraýşy dar, şahsy bähbidini ähli zatdan ileri tutýan, özüni Babur şanyň nesilleriniň wepaly howandary hökmünde görkezmäge çalyşýan we mundane haýyr gözleýän Edhem han “Şolar adalatly bolmalydyr, emma men jahanyň köp ýerini gezsem-de adalatly şa duşmadym” diýip, halk köpçüliginiň arasynda terkidünýälige düşüp ýören derwüş Salyh Nyýazyny tutup, jezalandyrmak üçin Humaýunyň gaşyna getirýär. Ony “Babur şany abraýdan düşürýär” – diýip, günäleýär. Humaýun hem ony jansyz,

içaly hökmünde günälemekçi bol ýar. Eserde şu pursatyň üsti bilen awtor iki dürli tipiň hakyky keşbini aýdyňlaşdyr ýar.

“Gojanyň ýüzi agardy, elleri titir-titir edip, belli bir ýerde saklanmady. Ol şeýle halda esli güýmenip, ölümünü boýnuna alan şekilli başyny belent tutdy.

- Ikiýüzlilik Salyh Nyýazynyň ýigrenýän zady. Hakykaty aýdanlygym üçin jezamy çekmäge taýyn. Men Babur şanyň näzik şygrylarynyň-da aşygy – soňra şanyň bir gazalyny hiňlenip aýtdy”

Awtor, Salyh Nyýazynyň akyl-paýhasy, dogruçylygy, mertligi bilen ynsanlyk mertebesini saklap bilýänligine ünsi çekýär.

XWI – XWII asyrlarda Eýranyň döwlet gurluşy, ýaşaaýş durmuşy kadäly hem asuda bolmanlygy üçin halk agyr günleri başdan geçirýär. Goňşy döwletleriň yzygiderli çözüşlary, ýerli häkim toparlaryň agyr salgytlary daýhanlary tözdur ýar. Ýurtda adälatsyzlyga çydam etmedik sowatly gatlagyň wekilleriniň köpüsi ýagny, şahyrlar, taryhçylar, sungat wekilleriniň köpsi Hindistanda güýçlenip ugran Mogollar imperiýasynyň raýatlygyna göçüp bar ýarlar. Ol ýerde türk, pars hem-de ýerli hindi halkyň wekilleri garyşyp-gatyşyp ýaşapdyrlar. Poeziýada “Täze hindi stili” diýen akym ýüze çykypdyr.

Romanda suratlandyrylýan asly Horasanly, sufist şahyr Salyh Nyýazy hem şolaryň biri bolmaly. Ýokarda synlan epizodumyzda üç dürli häsiýete gabat gelýäris. Ýazyjy dürli hili dünýägaraýyşly adam häsiýetlerini ynandyryjy hem täsirli açmagy başarypdyr. Olaryň biri Edhem han. Ol özüniň imperatora wepalylygyny subut etmek üçin hiç hili pislikden, ýowuzlykdan, bigünä kişä şyltak atmakdan gaýtjak däl. Hut şu maksat bilen hem goja derwüş Salyh Nyýazyny süýräp Humaýunyň ýanyňa jezalandyrmak üçin getirýär. Onuň dogruçyl sözlerini ýoýup, Babur şanyň abraýyny dökýän kişi hökmünde görkezmäge çalyş ýar.

Salyh Nyýazynyň üsti bilen awtor şol döwürde hem “Ýagşa ýagşy, ýamana ýaman” diýip bilýän ynsanlaryň bolandygyny dogruçyl görkezmek isläpdir.

Humayun imperiýanyň, tagtyň abraýyny ähli zatdan ileri tutýan hem bolsa çäji harpykdan saýlamaga parh goýmagy başaryan adam. Ol Salyh Nyýazynyň dogrysözliligine, päkgöwünliligine, jahankeşdeligine sarpa goý ýar we jezalandyrmakdan saklan ýar. Saçak ýazyp hormat-sylag edýär, ýol harç üçin pul berip ynsanperwerlik bilen ugrad ýar. Awtoryň saýlap alan şowly nukdaýnazary romandaky wakalaryň, häsiýetleriň dogruçyl açylmagyna täsirini ýetirýär hem-de okyjynyň ýadynda uzak wagtlap gal ýar.

Awtor Salyh Nyýaza sada halkyň-da, Baýram hanyň-da, Molla Jahy ýaly döwürdeş şahyrlarynyň-da uly hormat goýýandyklaryna ünsi çekýär.

Gandagar şäheriniň bir gyrasynda külbede ýaşaýan Salyh Nyýazyny Baýram han öz ýanyňa göçürüp getirmekçi bol ýar.

“Göçseň nädýä? Şäheriň ortasyndan jaý satyn alyp bereýin – diýip, Baýram teklip etdi. Goja:

- Sylanyňa taňryýalkasyn, oglum. Bu taýy ümsüm, gojalara-da rahatlyk gerek” – diýdi”.

Ýazyjy Salyh Nyýazynyň häsiýetine mahsus kanagatlylygy, sabyrlylygy, sypaýçylygy dogruçyl aýdyňlaşdyr ýar. Baýram hanyň halk arasynda abraýynyň artmagy üçin paýhasly maslahatlary bilen ony goldaýşyna ünsi çekýär. Salyh Nyýazynyň wesýeti bilen döwrüniň meşhur şahyrlary bilen maslahat, has takygy zyýapat geçirip dur ýar. Poeziýanyň ösmegine täsirini ýetirýär.

Awtor Baýram hanyň häsiýetinde gowy taraplaryň kemala gelmeginde Salyh Nyýazynyň hyzmatynyň uly bolandygyny suratlandyr ýar.

Döredijilik adamsynyň eseriniň hakyky sungat eseri bolmagy üçin onuň tebigy zenini ýeterlik dälidir. Ol diňe bir tebigy zenini bilen kämillige ýetip bilmez. Almaz

daşy, dür derýadan çykarylan wagty entek köpleriň ünsüni çekip bilmeýär. Haçanda ol ussat adamyň eline düşüp sünnälenmegi bilen kämil sungata öwrülýär ýa-da ýönekeý daş haçan-da ussat heýkeltaraşlaryň eline düşensoň uzak wagtlap yhlas, zähmet siňdirilip ajaýyp sungat eserine öwrülýär. Edebi döredijilik hem edil şular ýaly. Ýazyjy saýlap alan temasy ýa-da taryhy şahsyň obrazyny suratlandyrmak üçin, şonuň bilen baglanyşykly zatlary düýpli özleşdirmeli. Ussat ýazyjylaryň ýatlamalary olaryň hakyky sungat eserini döretmek üçin irginsiz zähmet çekendiklerini tassykla ýar.

Häzirki döwürde döredilýän uly göwrümlü eserlerde belli bir derejede ýazyjylaryň öz eseri üçin material baýlygynyň kemterlik edýändigini göze ilýär. Temany düýpli aýdyňlaşdyrmakda, obraz döretmekde, häsiýetleriň ruhy dünýäsini açmakda, dil, peýza ýaly çeperçilik serişdelerinde kemçilikler duýul ýar.

Ýazyjynyň döredijilik erkinliginiň onuň ýürek joşgyny bilen utgaşmagy zerur. Watana, geçmiş mirasymyza, zenana bolan söýgi, dosta bolan mähribanlyk, taryhy şahslara bolan guwanç, hormat duýgusy çeper döredijilige höwes döreden wagtynda hakyky sungat eseri döreýär.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde neşir edilen romanlarymyzda türkmen halkynyň geçmiş taryhy, meşhur şahslar, milli döredijiliklerimiz öz boluşly şöhlelendirilýär. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň taryhy taýdan örän gysga möhletinde edebiýatymyzyň proza žanry ideýa-tematika, çeperçilik we hil ugurlaryndan düýpli üýtgeşiklere sezewar bolup başlady. Dogry, şu gysga möhlet bu görnüş barada gutarnykly netijelere gelmäge we oňa ylmy taýdan düýpli baha kesmäge mümkinçilik bermeýär, bu geçen möhlet şeýle etmek üçin onçakly ýeterli däl, entek täzeçe öwşün atyp, örüsini barha giňeldip gidip oturan kyssa ýörjen-ýörjen ýagdaýdan ýaňy saplanyp gelýär. Şonda-da onuň geljeginiň has uly, oňaly netijelere ýetjegi urýan

gadamlaryndan mese-mälim bildirip dur. Söz - ynsanyň miwesi. Türkmen kyssasy hem söze ýugrulandyr. Ýöne ol kyssa Garaşsyzlyk döwrümüzde ilki bilen, adamlaryň aňyny, ruhuny üýtgetmäge hyzmat etmelidir. Eýsem Garaşsyzlyk we Bitaraplyk döwrüniň türkmen kyssasynyň başýan batly gadamlarynyň tapawudy we ylmy taýdan özboluşly taraplary nämelerden haýsy esasy çözütlere ýönelmekden, olary Türkmenistanyň we onuň halkynyň durmuşyny hakyky, real şöhlelendirmekden ybarat? Olarda millilik ruhy, Garaşsyzlyk, özboluşly demokratiýa, Abadançylyk, Milli Galkynyş näderejede çeper keşbini tap ýar?

Beýle esasy soraglara jogap bermek üçin ilki bilen Garaşsyzlyk döwrüniň edebiýatynyň, ylaýta-da kyssa görnüşiniň haçan şineläp başlanlygyny göz önüne getirmeli. Döredijilik işgärleriniň kepil geçmeklerine görä, bu ýagdaý baryp täzedan gurmak we demokratiýa döwründen, hususan-da segseninji ýyllaryň ortalaryndan baş alyp gaýd ýar. Bu döwürde A.Gowşudowyň "Perman", G.Kulyýewiň "Gijigen ökünç" ýaly hakykaty dogruçyl beýan etmäge gönükdirilen kyssa eserleriniň dünýä inmegi bilen türkmen ruhy ganatlandy. Entek bu edilýän oňyn we paýhasly işler ägirt galkynyşyň, milli duýgynyň örböýüne galyp möwç urmagynyň başlangyjy, ýokary galkmaga ýardam berýän ilkinji başgançaklarydy.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda eýýäm döwürleýin metbugatda çap edilen syýasy, ykdysady, taryhy çeper publisistiki eserleri öz içine alýan "Gökdepe galasyndaky söweş" (1991), "Türkmen hanlary we serdarlary" (1992), N.Hojageldiýewiň "Gökdepe galasy" (1991) ýaly ýygyndylar we kitaplar okyja gowuşdy. Olary döredenler geçmişiň wakalaryna, taryhy şahslara täzeçe baha kesmäge çalyş ýardylar. Ýöne entek degişli maglumatlar geregiçe öwrenilmändi, sebäbi olar ilkinji ädimlerdi, ýöne olaryň inine-ganyňa hakyky türkmen milli ruhy aralaşypdy. "Dama-dama köl bolar" diýlişi ýaly däl-de, Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinden başlap, türkmen çeper publisistikasynyň güýçli akymy uly bir akaba öwrüldi. Onuň esasy mazmuny Garaşsyzlygy diňe bir berkitmek ugranda

göreşmek bilen durman, eýsem onuň beren we berýän süýjüdüne miwelerini wagyz etmek, bu Garaşsyzlygy halka açýan uly bagtyňy çeper söz üsti bilen äleme jar etmek, şeýdibem Garaşsyzlygyň başy göge dalaş edýän belent binasynyň waspyny ýetirmek ýaly birgiden dana pikirler eýgürlüpe başlapdy. Soýuz döwründe kyssanyň bu görnüşi asla göze ilmeýärdi. Emma döwür täzelendi, ol täzelikleri edebiýatymyzyň kyssa görnüşinde günubirin halka ýetirmekde bu görnüş esasy işi etmelidi. Ol şeýle-de boldy. Şeýlelik bilen türkmen kyssasynda çeper publisistika - kyssamyzyň çeper jemagatşynaslyk ugry edebiýatymyzyň öňde-soňda görülmedik derejesinde orta çykdy. Bu meselede galamy ötgür işläň ýazyjylar hökmünde Berdinazar Hudaýnazarow, Hudaýberdi Diwangulyýew, Sapargeldi Annasähedow, Ýazmyrat Mämmediýew, Atamyrat Atabaýew ýalylar çeper publisistikada başdan halkyň ruhunyň täzelenişi barada ilkinjiler bolup orta çykdylar. Publisistik-jemagatşynaslyk eserler ilki bilen gündelik dömirleýin metbugatyň bezegi boldy, soň agzap geçen ýygyndylarymyza olaryň bir topary girizildi.

B.Hudaýnazarowyň "Ahlak arassalygy ynsanyň baş sypaty", A.Atabaýewiň "Türkmen edebiýatynyň ruhunyň täzelenişi" ýaly täsirli eserlerinde geçmiş we Garaşsyz Türkmenistan, bitirilen işler we öňde duran wezipeler, aladalar we arzuwlar hakynda degerli pähimler aýdyl ýar.

Şunuň ýaly eserlerde Türkmenistanyň ýer togalagynyň aglaba ýurtlary tarapyndan ykrar edilişi, milli döwlet hökmünde dünýäniň ähli yklymlary we ýurtlary bilen onuň dostlukly we berk hyzmatdaşlygy hakynda hem degişli pikirler orta atyl ýar.

Döwürleýin metbugatda il içinde adygan din wekillere - rahy pederler Ak işan, Gurbanmyrat işan, molla Töre ahun, türkmen hanlary we begleri Keýmir beg, Çopan kir, Nurberdi han, Orazmämet han, Gowşut han ýaly şahslar hakynda giňişleýin makalalar peýda boldy. Gökdepe galasy we onuň gahrymanlary hakynda köp ýazyldy we ýazyl ýar. Şolardan "Gökdepe galasy" (1991), "Gökdepe galasyndaky söweş" (1991), "Gökdepe urşy" (1992), "Türkmen hanlary we serdarlary" (1992) ýaly kitaplary görkezmek bolar. Dogry, şolar

hakynda döredilen eserler entek ilkinji maglumatlar, olaryň üsti ýetirilmeli we öňkä garanda çuňňur öwrenilmeli. Emma olar gowy başlangyçlar. Bu hili eserleriň ýüze çykmagy, ýazyjynyň erkinligini aňlatmak bilen durman, eýsem halkyň geçmişi çuňňur we hertaraplaýyn bilmegi we öwrenmäge suwsanlygyny aňladýanlygy üçin hem ähmiýetlidir. Bu meselede-de ýene Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň pähim-paýhasy göz önüne gelýär.

Agzalan kitaplarda, mysal üçin, N.Hojageldiýewiň "Gökdepe galasy" atly taryhy-edebi oçerkinde Gökdepe galasynyň gurluşy, ol galada bolan aldym-berdimli söweş hakynda yzygiderli we jikme-jik gürriň berilýär. Onda ýazyjy edil taryhçy hökmünde bolan wakalary sowukganlylyk bilen suratlandyr ýar. Ol şeýle-de bolmaly. Emma ýazyjyny ol eser kanagatlandyrmady. Ol täzedan galamyna ýapyşdy we şol gahryman gala hakynda taryhy roman döretmäge girişdi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen edebi kyssasynyň taryhynda ýene bir uly täzelik bolup geçdi. Ol hem publisistika bilen berk baglanyşyklydyr. Bu aralykda oçerk mazmuny, ideýa-temasy düýpgöter üýtgäp başlady. Oňa öň görülmedik mowzuglar goşuldy. Şeýlelik bilen onuň örüsi giňeldi. Elbetde oçerkleriň dürli görnüşleri gündelik we döwürleýin metbugatyň bezegi boldy. Şu ýerde ol hili edebi görnüşiniň biri hakynda durup geçeliň. Ol "Danalara uýsaň..."¹ diýen at bilen neşir edilipdir. Munda "Akyldarlaryň işleri genji-hazynamyzdyr", "Gadymy medeniýetiň mesgeni", "Ylym pälwany", "Zamanasynyň beýik filosofy", "Beýik filosof, şahyr, tebip", "Globusy ýasan adam", "Omar Haýýam iň takyk kalendary düzüjidir", "Maryly danalar Bagdatda", "Abu Seyit mäneli", "Hoja Ahmet Ýasawy", "Nejimeddin Kubra", "Türküstan - Horasan ereni" diýen eserler bar. Ol eserleriň hemmesi IX-XII asyrlar arasynda ýaşan we döredip geçen alymlara bagyşlanypdyr. Ol alymlar döwriňiň ylymlarynyň dürli ugurlary matematika, astronomiýa, asman jisimlerini öwrenmek, teologiýa, ýagny dini taglymaty öwrenmek, filosofiýa, taryh, edebiýat bilen iş salşypdyrlar we uly akyldarlar, dana ynsanlar bolup ýetişipdirler, şeýlelikde dünýä edebiýatynda we ylmynda ölmez-ýitmez yz

galdyrypdyrlar. Olaryň ençemesi biziň ýurtdaşymyz, emma hemmesi hem türkmen topragynda ýaşan we döreden beýik ynsanlar bolupdyr.

Geçmiş şahyrlarymyzyň döredijilikleri barada aýdaňda, ol klassyk şahyrlarymyzyň döredijiligine, aýratynam Magtymguly atamyzyň ajaýyp edebi mirasyna türkmeniň täzelenen ruhunyň derejesinden baha berildi.

Şunuň bilen birlikde durmuş bilen baglanyşykly başga kitaplary we gazet-žurnallarda birgiden eserler hem yzly-yzyna peýda boldy. Täçmämmet Jürdekow şol wagt "Däliden dogry habar" diýen oçerkler (1996) ýygındysy çykaryldy. Satiriki oçerkleriň we hekaýalaryň ussady bolan ýazyjy mundan özal hem "Ody özüňe bas" diýen ýygındysyny (1992) çykardy. Onuň oçerklerinde geçmiş bilen häzirki Garaşsyzlyk döwri deňeşdirilýärdi.

Soňky ýyllarda gazetlerde we žurnallarda, ylaýta-da, "Garagum" žurnalynda publisistik-jemagatşynaslyk eserler köp çap edilýär. Olaryň arasynda Anna Paýtykow, Sona Yazowa, Gowşut Şamyýew, Ş.Geldiýewa, B.Hudaýnazarow, T.Sadykow, E.Ataýew ýaly ýazyjylardyr şahyrlar az däl. "Garagum" žurnalynda yzly-yzyna çap edilen publisistik eserleriň arasynda S.Ýazowanyň "Gadymy di ýaryň şu günki keşbi" (1996, № 2), "Ilim-günüm saňa döneýin" (1997, № 1), "Aman etregiň hyýaly", "Nur öýüniň lukmanlary" (1999, № 10) ýaly publisistik eserleri bar. Bu eserlerde gadymy Marynyň häzirki ýagdaýy, lukmanlar we olaryň işleri, ýönekeý ynsan hakyndaky pikirler bar. Ol pikirlerde Garaşsyzlyk döwriň gözi bar. Ýazyjy E.Ataýew hem gadymy Mary hakynda "Maru-Şahu-Jahan asly mekany" (1988, №5) diýen publisistik eseri bilen S.Yazowa ses goş ýar. Şu döwürde ýazyjy G.Orazgulyýew hem täsirli publisistik eserler döredýär.

Onuň "Göterilen ykbal, galkynan ýurt" (1998, № 2), "Bitaraplygyň bahasyz bagty" ýaly eserleri okyjynyň göwnünden tur ýar. Ol hekaýalar döretmek bilen birlikde publisistikada-da öz güýjüni syna ýar. Muňa mysal edip onuň "Lebap baharynyň bady" (1999, № 6), "Gül göteren ýodälerden ýol salyp", "Ak ýolda röwşenlik bar" (1999, № 9), "Türkmen

derýasynyň tolkunlary" (1999, № 11), "Beýik başlangyçlaryň bady" (2000, № 3), "Altyn sünbüliň aýdymy" (2000, № 7), "Köýtendag, sen misli ýaşula meňzeş" (2000, № 10) ýaly eserlerini görkezmek bolar. Bu agzalan eserler esasan Lebap welaýatyna edilen sapar bilen baglanyşykly bolup, şol ülkede Altyn asyryň bosagasynda bolup geçen özgerişlikler hakyndadyr. Olar ülkäniň, tutuş welaýatyň ösüp-gülleýändigini tekrarla ýar.

Jemgyýetşynaslyk eserleriniň sanawyny-da, gürrüňini-de mımdan beýläk hem uzaltsaň uzaldyp bol ýar. Emma ýokarda aýdylyp geçilenler hem esasy pikiri tassyklamaga doly mümkinçilik berýär. Beýle eserler Garaşsyzlyk döwrümüzde bolup geçen oňyn täzeliklere okyjynyň gözüni ýetirmäge ukyply. Onsoňam ol eserler günubirin döreýänligine görä kyssanyň haýalrak döreýän beýleki görnüşleriniň ýüze çykmagyna-da ýardam edýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynyň çeper kyssasy öňki döwürlerde rowaç bolan hyýalbentlikden daşlaşdy we taryhylyga, dokumentallyga örküni diräp ugrady. Bu ýerde hyýalbentlik diýmek hakykaty ýasama görnüşinde beýan etmek ýa-da oňa öýkünmek diýmekdir. Dogry, ýajyzy öz eserlerine hyýalbentligi wakalary dograçyl beýan etmek, hakykaty okyjynyň beýnisine siňdirmek üçin ulanyp biler. Oňa ýazyjynyň tapyndysy diýseňem boljak, ine şol tapyndy gürrüňsiz hakykatyň günü bolmaly. Garaşsyzlyk döwrüniň kyssalarynda şeýle tapyndy göze ilip başlady.

Elbetde Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap, çeper kyssa hem бүтинleý täze mowzuga, täze taglyma ýüz urdy, dogry ol ussatlyk babatda aýdanyňda öňkülerden pes oturmady. Muny adamlaryň dili bilen aýdanyňda şeýle düşündirmek bol ýar: "...möhüm temalary saýlamakda, olary çeper beýan etmekde Garaşsyzlyk döwrüniň çeper türkmen prozasy, kän bir kynçylyk çekip duranok diýip aýtmak bolar. Sebäbi türkmen prozasyňyň özalky yetmiş ýyllyk tejribesi häzirkі döwrüň türkmen ýazyjylary üçin ussatlyk mekdebi bolup dur ýar. Garaşsyzlyk döwrümüz baradaky ilkinji hekaýalardyr

powestleriň bada-bat kämillige gol ýapyp başlamagy hut şonuň üçindir".

Eýsem şol ilkinji bolup orta atylan ugurlar, temalar esasan haýsylardy? Olar ata Watan, ene toprak, Garaşsyzlyk we onuň beren miweleri, gadymdan gelýän däp-dessurlarymyzyň dikeldilişi, din-şerigat baradaky pähimler geçmiş taryhy, edebi şahslaryň keşplerini täzeçe dikeltmek we başgalar. Munuň özi kiçi-girim däl, ol köpelip gidip otyr.

Elbetde kyssa eserleriniň arasynda türkmen halkynyň geçmiş taryhyna ýüzlenmek hem bar. Umuman mahmal öwrülişikden soň döräp başlan kyssa eserleriniň örüsi barha giňelip gidip otyr. Başga-da bir ýagdaý kyssa eserlerini döredýänleriň arasynda öň okyja tanyş bolmadyk täze atlar hem tiz-tizden gabat gelýär. Elbetde şu geçen az döwrüň içinde ýüze çykan we okyja gowşan hekaýalardyr powestleri we başkyssalary derňewden geçirmek eýgertmez, şonuň üçin olaryň käbirini ýatlamaly, käbirine bolsa ylmy taýdan göz aýlamaly, olaryň özboluşly taraplaryny, döredilen çeper keşpleriň milli häsiýetleriniň beýan ediliş ussatlygy hakynda pikir ýöredilýär.

Garaşsyzlyk edebiýatynyň ilkinji kyssa eserlerinde erkanalyk bilen baglanyşykly eserler hem döredildi. Muňa mysal edip, H.Durdyýewiň "Yapyk ýollar açyldy, Mylly aga" we G.Orazgulyýewiň "Gazma gara dutar" hekaýalaryny mysal alyp göreliň. Ol hekaýalaryň ikisinde-de türkmeniň saz simgaty hakynda söhbet açyl ýar. Bu hekaýalaryň ahyrynda, asyl бүтін gidişinde erkinlik, özbaşdaklyk, garaşsyzlyk pikiri inine-ganyňa siňdirilýär. Dogry, eserleriň çeperçilik çäkleri biri-birinden tapawutlan ýar.

Ilkinji hekaýada ady ýedi yklyma ýeten uly sazanda Mylly Täçmyradöwa daşary ýurtlaryň birinden hat gelýär. Ol hat saza teşne bolan daşary ýurtda ýaşaýan ýurtdaşlarymyzdan. Olar Mylly aga uly minnetdarlyk bildirýärler. Ine, şonuň üçin hem bu uly sazandany, hoşgylaw adamy sowet organ işgärleri süýreýärler, hatda olaryň biri ýaşulynyň ýüzüne durup, "Bolduň, bolduň-da Mylly Täçmyrat" diýen teýeneli sözlerini aýd ýar.

Mylly aga hemme zada döz gelse-de, ahyrsoňy bir ketdäniň ýanynda saklanyp bilmeýär:

" - Bilbili kapasa salypdyrlar. Kän saklapdyrlar. Ol saýramasyny goýupdyr. Bir wagt kapasdan boşadyp, ýañadan saýratjak bolupdyrlar. Saýramandyr. Ýene yzyna kapasa giresi gelipdir".³

Bu eseri kim döretse-de, waka sowet döwründe bolup geçen aýy ahwalat. Uly sazanda öz sözleri arkaly öňki döwürden närazydygyny göçme manyda örän aýdyň aýtmagyň hötdesinden gelýär.

Ikinji hekaýa türkmen sazynyň pederiniň - Aşyk Aýdyň piriň guburnyň üstünde hakykatda bolup geçen ahwalat hakynda çeper ýazgy. Ol ýazgyda partiýa-sowet işgärleriniň başda durmagynda guburyň külüni-külüne gar ýarlar. Bu, elbetde, ýakyn geçmişimizde yzly-yzyna bolup duran tipik ýagdaý. Yurdum sowetleşen ýyllary metjit diýmän, medrese diýmän, gubur diýmän, gümmez diýmän weýran edilipdi.

Emma şol guburyň müjewüri ýaşy birçene ýeten Taňryberdi bu wakany asyl akylyna sygdyryp bilmeýär. Ýöne ol müjewüriň etjek işi, başarjak zady ýok. Netijede ol tözana bulaşyp gal ýar. Şol guburda bolan gazma gara dutary haýsydyr bir milisioner hiç kime görkezmän ýygna ýar we Garaşsyzlyk döwri gelip ýetende, Saparmyrat Türkmenbaýy Aşyk Aýdyňa aýratyn zy ýarata baran günü müjewüre gowşur ýar. Yazyjy bu ýerde döwür bilen döwürüň tapawudyny görkezýär hem-de uly ilin saza bolan uly sarpasyny beýan etmäge çalyş ýar.

Şu iki sany hekaýanyň üsti bilen ýazyjylar köne bilen täzäniň aratapawudyny aýdyňlaşdyrmaga çalyş ýarlar, bu ýagdaý belli derejede olara eýgerdýär. Şolaryň üsti bilen okyjy häzirki Garaşsyzlyk döwrümüziziň gadyr-gymmatyna düşünýär we oňa alkyş aýd ýar. Elbetde bu ýerde tema meňzeşligi özüni görkezýär, emma her ýazyjynyň öz dili, öz stili bildirýär.

Diňe bir aýdym-saz meselesinde bolman, eýsem beýleki ugurlardan ýazylan irki hekaýalar bolan B.Öwezowyň "Azan sesi", G.Orazgulyýewiň "Sünnet toýy", S.Annasähedowyň "Günä ýükli kerwen" ýaly hekaýalarynda sowetler zamanasynda halkyň gadymyýetden baş alyp gaýdýan döp-dessurlarynyň, edim-gylymlarynyň, din-şerigat işlerinden püçege çykarylyşy barada özboluşly hekaýat bar. Ö.Möwlamowyň "Kalbymda

zaryň, Watan!", D.Nuralyýewiň "Biziň ata Watanymyz Türkmenistandyr, oglum!" atly hekaýalarynda bolsa watançylyk temasy öňe saýlan ýar. Bu ýerde daşary ýurtlarda ýaşayanlaryň türkmen topragyna sygynyşlary hakynda söhbet bar. Elbetde, bular ilkinji täsirler esasynda edilen ilkinji synanyşyklardyr.

Eserleriň ýene bir tapgyrynyň arasynda "Altynbaş sünbüller", "Täze mülkdar" diýen hekaýalar hem bar. Olaryň birinde sowet döwründe ak bugdaýyň depelenişi, hasyla duran galla meýdanyňyň gowaça ekmek üçin sürlüşi ynandyryjy suratlandyryl ýar we bugdaýlygy sürmäge garşy çykan brigadire edilýän myjabatlar beýan edilýän bolsa, beýlekisinde kommunistik kesmekden saplanylan bu ajaýyp döwrümüzde altynbaş sünbülleriniň jana ýakymly öwşüniniň türkmen topragyny bezeýşi şöhlendirilýär.

R.Durdyýewiň "Altynbaş bugdaýlar" hekaýasynda iki döwür deňeşdirilýär. Waka esasan baş gahrymanyň beýan etmegi bilen suratlandyryl ýar. Elbetde, bu ýerde gahrymanlaryň ady getirilmese-de, olaryň işine janypekş daýhandyklary belli.

Gahrymanyň gürrüň bermegine görä, onuň kakasy öňki döwürde bugdaýçylyk brigadiri eken. Ine, bir gün kolhözyň başlygy ýanyňyň partorgy bilen gelip, hasyla gelen bugdaýlygy söküp, ýerine gowaça ekmegi perman edýär. Brigadiriň jibrinmesine garamazdan şeýle-de edilýär. Brigadir bolsa şondan soň aýňalma ýar. Ol amanadyny tabşyrmazdan öňürti ogluny çagyryp oňa şeýle nesinat edýär. Ol "Oglum, dünýäde durýan zat ýokdur. Ak bugdaý, türkmeniň yrsgalyna kast eden bu hyýanatçy ýolbaşçylaram durmaz, olar döwzahda ýanarlar. Men ynanyan, türkmen ýitmese, altynbaş bugdaýam ýitmez. Haçanam bolsa, halkdan bir gaýratly kişi dörär-de, türkmeniň maňlaýyndan dirär. Şonda ak bugdaýyň alnyňdan hem ak Gündogar"¹ diýip, sözüni jemleýär.

Ýaşulynyň aýdyşy ýaly hem bol ýar. Munuň üçin eseriň gahrymany Beýik Türkmenbaş a minnetdarlyk bildirýär. Ol şeýle diýýär:

"Hakykatdanam kakam weli adam eken. Ol haçanam bolsa, ilinde hakyky hossaryň dörejegini öňünden bilipdir. Şol beýik,

edenli adam Saparmyrat Türkmenbaşy bolup çykdy. Ol öz ýurdunyň Serdary bolanyňdan "Ak bugdaýyň mekany Türkmenistandyr. Biz şöny ýerimize ekmeli. Hökman öz dänämiz bilen özümizi üpjün etmeli" diýip, halkyna maslahat berdi. Prezidentiň bu aýdan dana sözi halkyň ýüreginden turdy".

Bu sözler şeýle bir obrazly berilmedik bolsa-da, hakykatyň beýany. Dogrudanam, baknalyk zamanasynda rus patyşasynyň Tejen topragynda uly mülki bolup, şonuň üç mün gektar ýerini türkmeniň ak bugdaýy ekilýän eken. Şol bugdaýyň melemyssyk çöregi hem patyşanyň desterhanyňy bezeýän eken. Gelgel indi ýurduň sowetleşen döwründe türkmen bugdaýynyň püçege çykarylyşy akyla sygma ýar. Hekaýa hem şol barada söhbet aç ýar.

D.Nuryýewiň "Täze mülkdar" atly hekaýasynyň gahrymany segseniň onlugyny tegeläp barýan Öwezmyrat atly ýaşuly. Onuň görmedik günü ýok. Ol çopançylygam edipdir, ussa şägirt hem, kârizgenem bolupdyr, tutha-tutlukda iki ýyl ýatyp hem gelipdir. Urşa gatnaşyp, "Şöhrat" ordeniniň üç derejesiniň eýesi hem bolupdyr. Daýhançylygy oňa kakasy Gulmyrat aga öwredipdir. Kakasy dünýä hakynda gürrüň edende, "He-e-eý, köşek, köşek, arkadagym, goç ogul, sen munda

halallykdan bir nyşan görjek bolup, arrygyňy gynap oturmagyn" diýer eken. Elbetde, kakasy ol hili sözleri öz ýaşan zamanasyna, geçmişe gönükdirip aýdypdyr.

Indi näme? Ýaş birçene barsa-da ol uly mülke eýelik edýär. Ýöne eýelik etmek hem däl, ol zähmetem çekýär, onuň göreçlerinde ýaşlyk hyjuwy oýna ýar. Ýazyjy ony şeýle suratlandyr ýar: "Öwezmyrat aga bu günem säher bilen şol tanyş ýodasyny syrýp bar ýar. Egninde-de kakasy Gulmyrat aganyň miras galdyran iki gulak pili. Görmäge göz gerek ony. Ýalp-ýalp edýär. Öňünde goýup, arkaýyn ýüz-gözüne timar berip oturybermeli. Özünden özge aýna küýsetjek däl".⁴

Kerkaw ussanyň ýasan şol piliniň ýaldyrap durmagynyň sebäbi Öwezmyrat aga onuň bilen ýer depýär, şonuň üçin ol aýna ýaly arassa. Ol ýöräp bar ýarka kesesinden synlasaň, oňa "segsen ýaşly" diýmäge diliň ejap etjek. Onuň mülki "tä

gözýetime çenli sap-sary bolup, ýaýylyp ýatan bugdaýzarlyk". Ony görende ýaşula täze güýç gelen ýaly bol ýar. Ýaşulynyň bu giden bugdaýzarlyga gözi düşende, eýsem bu eşreti saňa kim eçildi diýen täsin pikir ýüregine orna ýar. "Ol kişi kimkä, janlarym?!" Yöne onuň kimligini örän oňat bilýärdi. Kakasy Gulmyrat aga oňa "Sen bu merhemet üçin ýokarda Alla, ýerde bolsa kime alkyş okamalydygyny bilýärmiň?"¹ diýip sora ýardy we oňa bir demde "Hawa" diýip jogap bermäge taýyndy.

Ol jogap Öwezmyrat aganyň dilinden ýaňlanyp çyk ýar: "Saparmyrat Türkmenbaşy".

Yazyjy bu pursat ökdelik bilen suratlandyrmagy başarypdyr. Özem hekaýa hereketler arkaly däl-de, psinologik pursatlaryň üsti bilen, içgepletmeleriň, göwünýüwürtmeleriň, oý-hyýallaryň, çuňňur pikirlenmeleriň, duýgularyň üsti bilen berlipdir. Bu ýagdaý bolsa eseriň şirelilikini, täsirlilikini, çeperçiligini artdyr ýar. Şol duýgy-hyýallar ýaş ýigidiňkiden tapawutlan ýar, ýaşy birçene ýeten ynsany ýatlad ýar.

Şeýlelikde, ýaşuly Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň eden işlerini, onuň pähim-paýhasyny birin-birin hyýalynda besleýär, onuň Serdara bolan guwanjy ýokary. Olary ýazyp suratlandyrmak hem ýeňil däl. Şolardan bir parça alyp göreliň:

"Dinimiz babatda nähili boldy? Heý-de Taňra uýmadyk ymmatdanam, ildenem il, millet bolarmy? Ynamsyz ýaşamak ýaşamakmydyr? Uýmal-a ynsan ogly bir zada. Taňrysyz ilden bereket göterilmezmi?

Dinim gaýdyp geldi, dāp-dessurlarymyza täzedan gowuşdyk, şükür, ilim ile meňzedi. Döwletli döwran dolandy ata ýurdumyza. Diňe şunuň üçin hem ol Serdar oglumyza her demimizde mün kerem alkyş okasaň-da az".

Agzalan hekaýalaryň arasynda Sona Yazowanyň "Ene gaýraty" diýen eseri Gurbanşoltan ejä bagyşlanyp, eziz enäniň durmuşynyň bir pursaty suratlandyrylýar. Bu ýerde Gurbanşoltan eje çagalaryna mährem, olary ýüreginiň ýagy hasap edýän, şonuň bilen birlikde-de adamsy, ýanýoldaşy Atamyraýyň "wepat boldy" habaryna gynanýan, emma onuň ölmän, diri galandygyna yhlas bilen ynanyan hakyky türkmen

gelni edilip şöhlelendirilýär. Ýazyjynyň dili ýeňil, beýan edişi ýönekeýden ynamly.

B.Öwezowyň "Azan sesi", T. Jürdekowyň "Gurbanlyk dogramasy", J.Hudaýgulyýewiň "Metjidiň gurluşygynda", G.Orazgulyýewiň "Mugt paýlanýan nur", "Sünnet toýy", "Köp garaşan ajaýp eýýamym geldi", Ö.Kulyýewiň "Türkmen haram ýokmaz" ýaly hekaýalary dürli temalara degişli bolsa-da, Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň berýän miwelerini görkezmäge çalyşýarlar. Bularyň hemmesi hem durmuşda bolup geçen wakalar hakyndadyr. Olaryň birnäçesinde geçmiş hem suratlandyryl ýar, ýöne wakalara häzirki Garaşsyzlyk eýýamynyň nazaryndan baha kesilýär. Başga birnäçesinde häzirki ajaýyp zamanamyzyň suraty çekilýär. Ýene birnäçe hekaýada sowetleşen türkmen durmuşy bilen Garaşsyzlyk zamanamyz deňeşdirip görmek çäginde beýan edilýär.

Garaşsyzlygymyzyň başlangyç etaplarynda dünýä inen bu eserleriň hemmesiniň hem hörpi ugurdaşlygyna garamazdan özboluşlydyr.

Hekaýalardyr powestler jemgyýetşynaslyk eserleri bilen deňeşdireniňde azrak ýüze çykan hem bolsa olaryň çeperçilik hörpi, many-mazmuny bütinleý täzelenipdi, milli häsiýeti has ýokarlanypdy, ön golaýyna baryp bolmajak mowzug-temalar eserleriň bezegi bolupdy. Eger "Halk, Watan, Türkmenbaşy" atly kitaplar tomlugyna olaryň bir bölegi girizilen bolsa, köpüsi "Garagum" žurnalynda, "Edebiýat we sungatda", şonim ýaly-da beýleki gündelik we döwürleýin metbugatda yzygiderli okyja ýetirilýärdi. Olaryň arasynda hordälary-da, ortallary-da, hakyky çeper eser adyna mynasyplary-da bardy.

Ýazyjy Ýagmyr Pirgulyýewiň "Obadaşlarym" (1993, № 8) atly ýatlama powestinde metjidiň ýakylyşy we obadaşlaryndan ussa Mallak, Gylyç döwhar, Anna Kabyl ýaly akýürekli adamlaryň günde-günaşa bolup duran ýaramaz wakalara bolan närazylygy, emma olar hakynda açyk pyşgyryp bilmeýişleri hakynda beýannama bar.

Şu mysallardan aýdyň görnüşi ýaly, Garaşsyzlygyň ikinji ýylyna gadam basylanda ýazyjylar geçmişde bolup geçen işleriň gara tegmillerini, halka beren güzaplaryny, ýuwutdyran

hunabalaryny çeper sözüň üsti bilen görkezmäge ugur alypdyrlar.

Powestleriň we hekaýalaryň döredilişi tema-mowzug jähetinden alanynda-da dürli-dürlüdür. Halallyk-haramlyk, mertlik-namartlyk, döp-dessurlara hormat, ruhy pederlere tagzym, Watana täzeçe nazar, kärendeçilik, saz-söhbete hormat, häzirki zamanyň intim söýgüsi we başgalar.

Şolara mysal edip, "Garagum" žumalynda çap edilen eserleriň käbirini görkezmek bolar.

Akmuhammet Hemidöwyň "Gara gözli gözelim" (1997, № 1) powestinde, R.Allanazarowyň "Ogullanyň täleýi" (1999, № 11), G.Nazarowyň "Suraý" (1999, № 11), G.Şamyýewiň "Gyzlar" (2000, № 1) powestlerinde aýal-gyzlaryň ykbal ýazgylary, söýgä, döp-dessurlara bolan garaýyşlary hakyndaky suratlandyrmalar bar. Çeper keşpleriň berlişi kä jüpüne düşýär, käte ynandyryjy bolup çykma ýar. Emma bu ömürlük tema häzirki zamanamyzda has erkin işlenýär. Aýal-gyzlaryň çeper keşplerinde ene-ata, ýanyoldaşlaryna mähremlik, döp-dessura hormat duýul ýar. Emma şu obraz kaddyna ýetiberipdir diýip olaryň arasyndan biriniň hem adyny tutup boljak däl. Şoňa garamazdan eserler şüwlümlü okal ýar. Umuman aýal-gyzlarymyz hakynda kyssada ýörite eserler az ýazyl ýar. Gadymdan galan nusgalaryň, dünýä belli türkmen halylarynyň döredilişi, olary döredýänler hakynda çeper kyssa eserleri tasdan ýok diýerlikdir. Bu ýagdaý böwşenlik döredýär.

Baýram Abdyllyýewiň "Ýandym" (1992, № 8), Şirinjemal Geldiýewanyň "Synag" (1993, № 3, 4, 5), Jumageldi Mülkiýewiň "Aşgabatdan aňyrda" (1992, № 5), Amanny Ataýewiň "Ýeke" (1992, № 10), Gowşut Şamyýewiň "Dälirän Möwlam" (1993, № 1), A.Garaýewiň "Düýeler uçanda" (1993, № 5, 6, 7), R.Allanazarowyň "Pelegiň oýny" (1993, № 9, 11), G.Orazgulyýewiň "Suwda Süleýman gördüm" (1996, № 3), R.Durdyýew bilen G.Orazgulyýewiň "Aýböwrüň gerçeği" (1998, № 8), Haýytgulyýewiň "Durmuşyň düýbünde" (1999, № 5, 6), A.Aşyrowyň "Türkmen mukamy" (2000, № 8, 10) we başga powestler dürli temalardan döredilipdir. Olarda ýakyn geçmişem ýatlanyl ýar, häzirki döwrümize-de sarpa goýul ýar.

Ýagşy näme, ýaman näme ýaly pikirleriň üstünde kelle döwülýär, söýgi bilen hasratam bar. Ýöne olaryň hemmesi bir kybap däl. Her halda ol eserleriň köpüsi bu günki güne hyzmat ederlik.

Gazetlerdir žurnallarda, umuman döwürleýin metbugatda agzalan döwürde hekaýalar hem köp döredildi. Olaryň hem tematikasy powestleriňki kysmy. Ýokarda olaryň bir bölegi hakynda durlup geçilensoň bu ýerde "Garagum" žurnalynda çap edilen käbir hekaýany ýatlamak gerek. Ýazyjylardan P.Magsymowyň "On barmagy ýüzüklü" (1992, № 8), "Tüýs özüňd-ä", "Pälazan şemal", "Imanymy satyp bilmen-ä" (1993, № 6) ýaly hekaýalaryny çap etdi. Goçy Annasähedöwyň "Bäbekhanada", "Ene buýsanjy", "Gujagy çagaly gelin" (1992, № 12) ýaňy dünýä inen nesle bagyşlanan hekaýalar boldy. Şol ýazyjy "Günäli başym" (1993, № 3) hekaýasyny "Galkynyş" atly bäsleşige hödürledi. Bulardanam başga G.Nazarow "Eneli-ogul" (1997, № 7), Ý. Şadurdyýew "Naçar" (1997, № 8), Ş.Gurbanowa "ýar apaty ahyrzaman" (1998, № 5), D.Nuryýew "Uçmahyň ak guşy" (1998, № 5), R.Allanazarow "Uuruş döwrüniň ogullary" (1999, № 5), G.Orazgulyýew "Gara dutar", "Dörguş" (1999, № 5), "Keremli şoltana sowgat" (1999, № 10) ýaly hekaýalar ýazyldy. Şeýle-de bolsa hekaýalar, beýleki kyssa görnüşleri bilen deňşdireniňde az ýazyldy. Hekaýa döredýänleriň arasynda täze atlar döredi. Şonuň üçin bolsa gerek, hekaýalaryň aglabasynyň dörediliş hörpi, çeperçilik jähtden-de, gurluşy-da o diýen däl. Hekaýa döredýänleriň arasynda G.Orazgulyýewiň işeňnirlik görkezýändigini ýörite bellemek bolar. Ol şu döwürde diňe publisistika ýa-da hekaýalar däl, eýsem powestleriň hem birnäçesini çap etdi. Soňy bilen ol "Serdar sahatyndan serpaý" (2000, № 8, 9) atly hekaýalar romanyňy döredip, ony "Türkmeniň Altyn asyry" bäsleşigine hödürledi. Her hili bolanda-da hekaýaýy kyssaçylaryň arasyndan entek N.Saryhanow, A.Durdyýew, H.Ysmaýyłow ýaly kyssaçylar ýüze çykanok. Ýöne şolar ýaly hekaýaçylaryň dörejeginiň welin uýy iki däl

Kyssanyň iri görnüşleriniň arasynda, ylaýta-da Hudaýberdi Diwangulyýewiň "Saparmyrat Türkmenbaşy"¹ atly romany

saýlanyp çyk ýar. Ýazyjy romanda dürli gahrymanlaryň gylk-häsýetlerini, alyp baryan işlerini hertaraplaýyn görkezmäge çalşypdyr we belli derejede şol maksadyny amal edipdir. Ylaýta-da, Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebi keşbi ynsanyň belentligini görkezmek kaddyna ýetirilipdir. Romany okap biz ony dostana, myhmansöýer, dünýä derejesinde pikir ýöredip bilýän, adyl, dogruçyl, mähirli ýoldaş, köpugurly bilimdar, halkyň howandary, şahsy garaýyşly, okgimly, tutanýerli, guramaçy, ata-baba ýörelgelerine wepaly, her bir jedelli meseläni parasatlylyk bilen çözüp bilýän, özgeleriň pikirine gadyr goýýan, saz-söhbetiň, şygryýetiň aşygy, geçirimli adam hökmünde görüp bilýäris. Eýsem bu eser romanyň haýsy görnüşine degişli? Başdan geçirmeler romanymy, taryhy romanmy, wakalar romanymy!.. Bu eser ýakyn geçmiş hakyndaky taryhy roman. Bu eserde ýasama gahrymanlar, oýlanyp tapylan edebi keşpler düýbünden ýok diýen ýaly. Dogry, Semender gyzyly tipleşdirilen edebi keşp. Ol bütün Daşoguz welaýatynyň bütewileşdirilen keşbi. Şol edebi keşbiň üsti bilen münlerçe we münlerçe türkmen daýhanyňyň durmuş ýagdaýyny, hal-ahwalyny, gün-güzeranyňy, düşüňjesini, ruhy dünýäsini görmek bol ýar. Semender gyzyly ýalylyr Türkmenistanyň beýleki etraplarynda-da, welaýatlarynda-da köp. Sähelçe sahypada görkezilýän Akgurban aganyň edebi keşbini alyp göreliň. Ol hakyky türkmen, ondaky milli häsiýetler ýönekeý hem ynandyryjy berilýär. Umumanam bu eserde garym-gatymlyk ýok. Türkmenmi - türkmen, başga milletmi - başga millet! Olary gep urşundan, edim-gylymyndan dessine tanap bol ýar. Ýakyn geçmişimizde Türkmenistanda bolup geçen wakalara ýazyjynyň çemeleşşi hakykatyň gözünden ur ýar, olar Garaşsyzlyk döwrümiziň nazarýetine bap gelýär.

Ýazmyrat Mämmediýew tejribeli ýazyjy - kyssaçy. Onuň "Şapak" romanyňyň ikinji kitaby 1991-nni ýylda çap edilipdi. Umuman "Şapak" halkymyzyň geçmişde watanyň erkanalygyny görämak üçin gaýrata galandygyny, mertligini, edermenligini suratlandyrýan eser. Şol romanda Mollanepes ýaly klassyk şahyrlarymyzyň edebi keşbini döretmek üçin hem şowly

synanyşyk edilipdir. Eserde Gowşut han, Täç gök Serdar, Kelhan, Kepele, Şalha batyr, Polat mergen, Sanjar pälwanyň we beýleki han-begleriň, mert ýigitleriň bitirýän işleri suratlandyryl ýar. Çary, Baýram, Bäşim, Garagyz we başgalar eserde herekete girizilen esasy gahrymanlar. Eser Garaşsyzlyk ýyllarynda bolup geçýän täzeliklere bagyşlanylypdyr.

Çary - daýhan adam, şu wagta çenli ol pagtaçylygy kärendesine alypdyr. Ondan oňat netijeler hem gazan ýar. Emma onuň pagtaçylygyň daşyndan bugdaý üçin hem ýer almak hyýaly bar. Ol meselede öz alym dogany Bäşim bilen, Baýram ýaly adamlar bilen hem maslahatlaş ýar. Bu meselede onuň pikiri dessine şow alybermeýär. Daýhan birleşiginiň başlygy bolsa başda kes-kelläm oňa garşy çyk ýar. II arasynda-da bu ýagdaý dürli gybat-gürrüňiň, döwulyň ýaýramagyna sebäp bol ýar. Döwul ýaýradýanlar kärýakmazlar, ýaltalar, ýataşarikler we başgalar. Özüni hondan bärsi tutýanlaryň biri:

" - Al-aýt, çöregini hem özüň ekip, biziň indi yza gaýtdygymyzmy? Näme, biz medeniýete tarap barma ýarysmy? Halky, ylaýta-da aýallary gara zähmetden halas etmeli diýmeýärismi? Näme ýene-de aýallara tamdyra jyzyrdadyp, çörek bişirtjekmi? Hemme zat näme üçin maşynlaşmaly däl...

- Maşynlaşmak gowy zat welin ýöne "tamdyra çörek bişirtýärsiň" diýip, äriňiň üstünden arz eden heniz türkmende boldumyka?"¹

Beýle pikir alyşmalaryň yzy görünmeýär. Her halda gumuň içinden, "Ýylgynly" diýlen ýerde galla ekmek üçin daýhan birleşiginde brigada döredilýär. Brgadir edip Çaryny belleýärler, ol ýere diňe höwesjeňlerden ýigrimi adam çemesi tapyl ýar. Ilkinji başlangyjyň mydama kynçylykly taraplary köp bol ýar. Indi ol ýere göçmelimi, dälmi diýlen sorag ýüze çyk ýar. Gatnap işlemek kyn, ýol uzak, ýatyp-turmak üçin jaý gerek. Olaryň düýbünü tutan kümesiniň hem kerpişlerini daşapdyr-lar. Onuňam üstüne daýhan birleşigi bu işe sowuk-sala gara ýar. Çarynyň, Baýra-myň pikiriçe daýhan birleşiginden aýrylyp, hususy şereket açmaly, hasaplaşyk işleri hem özbaşdak bolmaly. Emma bu herekete hem garşy çykýanlar köp.

Garaz, ýazyjy şeýle hereketleri birin-birin suratlandyryp görkezýär. Prezidentiň Wertolýotly "Ýylgynla" gelmesi tasdan puhdan düşüp baryan Çaryny hem begendirýär. Ol özdiýenli adam, gepini gögertmek üçin etrap häkimligine-de ýüzlenýär. Emma etrabyň bölüminiň başlygy oňa öz "hyzmatyny" hödürleýär. Elbetde onuň "hyzmaty" berim-peşgeş, peýda, para ýaly haramlyklar bilen baglanyşyklydy. Muny Çary dagy aňlaýarlar. Iň soňunda Çary, Baýram, Bäşim dagy welaýat häkiminiň huzuryna barýarlar we onuň goldawyny alýarlar. Özara gürrüňçilikde şunuň ýaly geçiş döwründe başlyklaryň nähili bolmalydygy hakynda pikir alşylanda, oňa Bäşim şeýle jogap berýär:

"Gowy baştutanmy? Ba-a! Şu wagt gün tertibindäki iň uly derwaýyslyk şu. Baştutan ilki bilen eli arassa bolsun. Onsoň bilimli, ukyply bolsim. Adamlar bilen işlemegi bilsin, içini it ýyrtyp barsa-da, töweregindäkiler babatda sowukganlylygy saklap bilýän bolsun. Sowukganly diýenime dogry düşün. Ol şol bir wagtyň özünde jenaýatkäri jogapsyz galdyrmasyň. Eger jenaýatkäre jeza bermeseň, onda münlerçe halal adamlara jeza berdigiňdir. Çünki jenaýatyň aglabasy ilki emlägine, abraýyna, namysyna kast etmekdir".

Bu ýerde Bäşimiň aýdanlary hakykata bap gelmän hem durmaýar. Sebäbi öz ornundan peýdalanylýan baştutanlar hem birlän-ikilän tapylypdy. Dogry, olar degişli jezalaryny hem alypdylar.

Eýsem Bäşim kim? Ol Çarynyň inisi, alym, mertebeli adam. Ol maşgalasy bilen şäherde ýaşaýar, emma Baýram onuň häzirki wagtda obada gerek boljagyny ynandyrmaga çalyşýar. Şol arada Bäşimiň aýaly ýaş üstünden ýogalýar, emma onuň dogran çagajygy aman galýar ony gelnejesine eneke hökmünde tabşyrýarlar. Şeýlelik bilen Bäşim oba göçmeli bolýar. Welaýat başlygy bolsa ony täze ýerleri özleşdirmekde, galla ekmekde özüne kömekçi bellemekçi. Her halda Bäşimiň keşbi bir hili aýdyň çykmandyr we göwnüne bolmasa, dumanyň içinde hereket edýän ýaly. Ol bir görseň, çaga-çugalarynyň aladasy bilen elewräp ýör, bir görseňem Garagyza aşyk bolup, şoňa söz

aýtmak üçin sepil-sergezdan. Şeýlelikde, Bäşimiň esasy işi okyja düşnüksiz bolup gal ýar.

Esasy mesele ahyrsoňy oňyn çözülýär. Çary başlyklaýyn, onuň tarapdarlary öz başlaryna hususy, şereket açmaly we "Ýylgynlyda" galla ekmeli bol ýarlar. Şoňa-da hut welaýat häkiminiň özi mgsat berýär. Ýogsam şereket açmaga garşylar köp. Olaryň bir topary şerekete girmekçi, Çary dagy bolsa olara garşy. Sebäbi olar ýataşarikligi gowý görýän adamlar. Eseriň soňy Çary dagynyň ýeňşi bilen gutar ýar. Umuman, bu eser häzirki zaman Türkmenistanyň oba durmuşyny, Beýik Türkmenbaşyny wasp edýän ilkinji iri kyssa eseridir. Onuň esasy agramy hem şondadyr. Ýurdumyzda galla syýasatynyň gyşarnyksyz durmuşa geçirilişi we bu örän möhüm meselede, ýurdumyzy öz türkmen gallamyz bilen doly üpjün etmekde alnyp barylýan işler eserde dogruçyl, hatda, gerek ýerinde gönümel suratlandyrylypdyr. Iň bir möhüm zat hem daýhany mejbur etmek, oňa zor salmak üsti bilen iş ýöretmek ýaly bir wagtky köne ýörelgeden bu eser azat. Çary, Baýram ýaly zähmet bilen bili bekän daýhanlar ilkinji entuziatlar bolup orta çyk ýarlar. Şeýdibem başlangyç ýaýrap, giňelip gidip otýr.

Ýazyjy döreden gahrymanlarynyň hal-ýagdaýlaryny, durmuşa düşünişlerini, daşky gatnaşyklaryny we içki ruhy sypatlaryny başamykly suratlandyr ýar. Emma eserde käbir säwlikler hem bar. Mysal üçin, örän daýaw dul gelin Garagyz eseriň soňlarynda özünde bir ýaramazlyk duý ýar. Lukman aýalyň ýanyňa baryp, derdini aýdanda-da, ol Garagyza gönüden-göni är salgy berýär. Munuň özi örän ýasama ýagdaý boup görünýär, onuň hem sebäbi aýaly ýogalan Çary indi özüne ýanyoldaş tapynmaly. Ol hut şeýle-de bol ýar. Ýa-da ýene-de bir mysal. Alty bilen Owadan atly ýaşlary söýgi duşuşyklarynyň netijesinde gyz göwreli bol ýar. Munuň ahyrky netijesi okyja näbelli bolup gal ýar. Özem bu hili waka häzirki zaman Türkmenistan üçin tipiki waka däl.

Emma eserde Türkmenistanda Garaşsyzlyk zamanamyzda öňe sürülýän täzelikler jaýdar suratlandyrylypdyr. Eseriň gymmatly tarapy hem şondadyr.

Şunuň bilen birlikde uly kyssada ýakyn geçmişde bolup geçen wakalary dogruçyl suratlandyrmak üçin okyjylaryň käbiri aýratyn alada etdiler. Olar hakynda aýtmazlyk mümkin hem dälidir. Türkmenistanyň halk ýazyjysy Gowşut Şamyýewiň "Keç pelek"¹ romany sowet ýyllary içinde daşary ýurtlara mejburyýetlik zerarly göçüp giden türkmen ynsanlary, şonuň ýaly-da ýigriminji-otuzynjy ýyllarda türkmen ýurdunda bolup geçen haýykdyryjy ýowuz wakalar hakynda. Wakalar Marynyň Hoja ýap obasynda başlanyp, şol ýerde-de gutar ýar. Yazyjy bir obada bolup geçen aýylganç hadysalaryň üsti bilen tutuş Türkmenistanda ýakyn geçmişde ör-boýuna galan ýowuzlyklary tipleşdirmäge-umumylaşdyrmaga çalyş ýar we ony başarnykly beýan edýär.

Esasy gahrymanlar Şady Şamuhmet, Esen Molla, Mülkaman, Hümmet baý, Garaja baý we başgalar. Bu eserde oňaly we oňasyz gahrymanlar baýlaryň arasynda-da, garyp-gasarlaryň içinde-de, molla-müftüleriň arasynda-da bar. Emma sowetleşen häkimiýet täze ýörelgeleri "ara sokup, ýagşymy, ýaman häsiýetlimi hiç haýsyna hezil bermeýär. Şonuň üçin hem Hümmet baý, Garaja baý ýaly watanparazlar islese-islemeseler hem ýurdy terk edip, Owganystana goş çekmäge mejbur, bolmasa olaryň gözleri has uzaklara - Sibir, Yakutiýa ýaly ýerlerde açyljak. Şeýdibem olar Watan dagyny başga ýurtda çekmeli bol ýarlar.

Emma öz dogduk topragynda galanlaryň - Şady, Esen aga ýalylaryň günü nähili? Olar indi gadymdan gelýän dāp-dessurlaryň depelenişini, metjidiň ýykylyşyny, bözgakçylygyň barha köpeliş gidip oturyşyny, zorlugyň güýjāp, orç alyp barýandygyny, halallygyň azalyp, haramlygyň köpelişini, dogrygöýlūgiň ýerine, ýalançylygyň artýandygyny gözleri bilen görýärler. Dogry, olar beýle eden-etdiligiň, diýdimzorlugyň garşysyna, emma edip biljek hileleri, oňarjak goşlary ýok. Şonda-da olar öz başarnyklaryna görā hereket edip, adālatyň, diniň, halallygyň tarapyny tut ýarlar. Mysal üçin, Şady atam döwründe türkmenlere ýesir düşen Apbas atly kürt adamsyny öz ýurduna gaçyryp, eltip gaýd ýar. Ýa-da onuň Orazgöl ejāniň ogly hemem öz dosty Gurtmyradyň yzyndan Owganystana

gidişi muña mysal. Sebäbi Orazgül eje ýeke dikrarynyň ideginde, Gurtmyrat bolsa Hümmet baýyň çopany, ol baý bilen gaýry ýurda gidip, şol ýerde hem ýerläpdir, Hümmet baý ony öz gyzyňa öýlendirip, adam sanyňa salypdyr. Elbetde, bu hili wakalaryň arasynda watanparazlyk çogup çyk ýar we ilkinji omy eýeleýär. Eýsem Hümmet baý dogduk mekany näme üçin taşlapdyr? Göçüp baran ýerinde-de oňly ýaşayyş ýok. Mydama ýaragyň üýjün bolmaly, sebäbi äri ýogalsa-da, aýal biziňki bolmaly diýşip, ýerli halkyň arasyndaky bözgaklar dawa edip, üstüne ýaragly dökülýär.

Hümmet şeýle diýýär: "... Her ýeriň düzgüni bar. Bu ýerde musulmançylygyň, aýdaly, türkmençiligiň ýüzüne köz degsin edemzok. Biziň zandymyz milli däbimize guýlan. O ýerde menem "iki aýally" diýip, siltäp ugranlaryny bilýänsiň. Ýagyň öňünden gaçan amatly. "Baý-feodäl" diýip, daşyňa tor gurap ugralsa, janyňa ýakmaz. Nikaly aýalyňy üstüne küşgürüp, eliňden gaňrybam aljak. Metjitde san galdymy? Bisyýak boldy. Seň düýbüňe palta urdular, pälwan. Galtamany özleri döretdiler, kellekeser özleri. Aýalyňy, gyzyňy azdyrды gözün alnyňda. Onsoň baş götereniň gowy dälmi?"

Elbetde, baýyň bu aýdanlary hak. Ýöne şonda-da onuň watan zaryny çekýändigigi belli. Emma öz ili onuň ýüzünden sypanok. Papak geýenler telpeklini, gyrmyzy donlyny görse, gyr jyny. Indi-hä nädip barjak, "Baý" diýip bir çykarlar, başga ýurdy gaçybatalga edinjek boldy diýip, bir çöwjärler, eliňi galdyrsaň "dindar" diýip, ýakaňdan ebşitlärler.

Eýsem onuň çopany Gurtmyrat watanyňy, ýekeje käbesini terk etmekçimi? Elbetde, ýok. Ol indi öňki çopan däl, gerek bolsa ýaragam işledip bilýär, atam oýnadyp bilýär. Ahunyň elinden sapak hem alypdyr, salapam bolupdyr. Dersem geçipdir, Gurhany Kerimi hem hatym edipdir, gassapçylygam edip bilýär. Garaz onuň hem zadý watany hem ejesi. Emma Şamuhammet bilen onuň watan sözüne düşünişinde esli tapawut bar. Şamuhammet, mysal üçin, ölse-de öz ilinde ölenini ibaly görjek. Ol "ursa, sögse, horlasa-da il ýagşy" diýýänlerden. Ol ata watanyň, ene topragyň yssysyndan, mährinden ganyp bilmeýän ynsan. Çünki ata-babalar, göbek ganyň dökülen topragy diýip,

ýöne ýere başyny etegine salmandyrlar. Olar "öz öwlüýämizde jaýlaň" diýip, wesýet edip gidipdirler. Şonuň üçin hem Şamuhammet watany taşlap gaýtmakçy däl. Ýogsa Hümmet baý o-da ýanyňda galsa, kömek edip biljek, asyl ony ýañzyd ýaram. Emma Şadynyň dosty başga pikirde. Ol Şamuhammede şeýle diýýär:

"- Seňki hak, il şekilli ilin bolsa, watan şekilli watanyň?

Watan galdymy

näme? Yogsam oglanlykda gezilen ýer diýip ýürek atygsap dur, urunýa näler. Saňa jan-jigerlerden hä diýýän. Içimem gysýa ölemen, ejemem göresim gelýä, bagrymy paralap. Ölmänkäm bir bagryma bassam diýýän kábämi. Nätjek, nädeýin neýläýin men!.. Apbas kürtün aýdyşy ýaly: ... "Neýlärem". Watan diýip gözýaş dökjegimiz hak. Didaryna zaram. Ýöne o diýýän di ýarymyz ýok, ata watanymyz ýok. Türkmen dagad-a... Şady, senem entek ojagaz gününe kän bir begenme".

Elbetde, dostunyň beýle sözlerinden soň, Şadynyň ony ejesiniň ýanyňa äkitmek hakyndaky tamasy tala baglan ýar we watanyňa täk özi öwrülýär. Türkmen dessanlarynyň birinde, "Ýurt gadryny şalar bilmez, başga ýurda aşmaýança" diýlen pähim bar. Gurtmyrat başga ýurda aşan hem bolsa, şonuň ýaly paýhasy göz önüne getirip bilmändir. Şeýlelikde onuň ejesiniň ogluny görmänkä günü dol ýar.

Hümmet baýam, Gurtmyradam aslynda halal, watansöýer ynsanlar hökmünde görkezilýär. Eseriň soňunda entek Garaşsyzlyk alynmanka Hümmet baý Türkmen topragyna sežde kylmak üçin gelýär. Ol watan zaryny çeken adam, garrapdyr. Entegem onuň görkusy özünde, ätiýajam edýär. Näme-de bolsa eziz topraga zy ýarat etmeli, bu toprakda onuň ata-babalary, ilen-çalanlary, ähli kowmy ýatyr. Her zadam bolsa birwagtky gözünüň odunyň alnany entegem ininden aýrylyp gidibemändir. Ol indi paýhas ýumagyny çözleýär, ol indi türkmenem bolsa başga bir ýurduň raýaty. Bolsa bolubersin! Ol indi gözünüň ýagy siňen ýerleri görende hudaýa şükür edýär, özi göçenem bolsa "Ýurdum sen" diýip ýüzlenýär, ony öçmez ojagy hasap edýär. Ol "Ýurt asylha könelenok eken. Adam garrap ýar, mekan garramaýan eken diýen ýeke-täk dogry pikire gelýär. Ol

indi iru-giç bu ýurda ähli nebereleriniň göç ýasajagyna berk ynan ýar. Ýazyjy onuň öz obasy Hojaýaba gelşini şeýle suratlandyr ýar. "Ol gelşine göbek gany daman topraga bagryny berdi, ýüzin düşüp, ýer bagyrtlap - ýer bagyrtlap aglady. Gözýaşyny tylla gyryndysy ýaly çägäniň üstünden seçelendirdi. Ony gözlerine sürme etdi.."¹

Şundan görnüşi ýaly, watan zaryny çeken bilýär. Hümmet baý hem indi oňa oňat düşünýär. Eseriň soňunda Garaja baýam gelýär we öz obasynda janyňdan jyda bol ýar.

Bu eseriň ençeme baby hojaýaplylaryň sowet ýyllarynda gören görgülerine, edim-gylymlaryna bagyşlanypdyr. Ol ýerde oba gelen "täzelikleriň" berýän netijeleri jikme-jik suratlandyryl ýar. Bir görseň metjit ýykylyp ýör, ýene bir görseň doňuzdarçlyk ýüze çykyp, Mülkaman ýaly şura başlyklary doňuz etini iýip, çopanyň aýaly Maşa bilen meşgullanyp ýör. Bir görseňem, Esen ýaly mollaçyr adamy ondan-oňa süýräp, sorag edip elesledip ýörler.

Mysal üçin, Esen aga şeýle soraglar ýagdyr ýarlar:

- Sen ters wagyz etdiňmi?
- Neşe edýäňmi?
- Başlygyň ýaragyny ogurlajak bolduňmy?
- Çörek berdiňmi gaçgaga?
- Çöldäki süýji suwly guýa aýy taşladyňmy, mal gyrylsyn diýip?
- Ekini zaýalamak üçin gaçyny açdyňmy?

Ýöne munuň bilen hem iş tamamlanma ýar. Oňa ýene " - Ýagşy onda sen-dä türkmen türkmenligini 1917-nji ýylda ýitirdi diýen, bagyşla - ýazga seretdi. -1881-nji ýylda diýipsiň. Hany meniň ene dilim diýen sen-dä?! Dinimiň köküne palta uruldy diýenem sen. Türkmen hiç haçan özgä bakna bolmandy diýdiňmi". Türkmeniň öz serdary bar: Görogly, Keýmir kör Gowşut han, Aba... Şeýle-dä, hä?! Olar türkmeni türkmen edipdirler seniňçe hä?! Türkmen aýallaram, gyzlaram dünýäde iň wepaly aýal-gyzzar diýipsiň hä?! Men eşidenimi aýdýan, ýazgyny okaýan. Sen göniňden gel, gulagyma pyşyrydaý: türkmeniň öz gerbi gerek, hä, öz tугy gerek, hä, özem ol ýaşyl bolmaly. Irde-giçde türkmen yzyna dolanar. Hä?! Özbaşdak,

garaşsyz bolar. Bir düzgün elli-altmyş ýyldan uzaga gitmeýämiş, soň çagşayamyş, gurluş täzelenip durmalymyş, hä?!"²

Şeýle yzarlamalar, dogrudanam, ýakyn geçmişde adamlaryň başyndan towky bolup inipdi, halky eýikdirmändi. Ýazyjynyň hem beýle wakalary suratlandyrmagy esassyz däl di. Aslynda türkmen mert, asylly, ol hiç haçan hem biri-birine töhmet atmandy. Kişi malyna, özgäniň zenanyňa göz gyzdurma ýar. Bu dograda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda hem dürli timsalar getirilipdir. Emma türkmeniň sowetleşen zamanynda döp-dessurlaryň püçege çykarylmany netijesinde ogrulyk-jümrülik, galplyk, para-peşgeş almak, kişi zenanyňa göz gyzdyrmak ýaly ýagdaýlar köpeliş başlapdy. Neşekeşlik, arakhorluk ýaly ýaramaz endikler hem köpelişdi. Bu eserde-de şonuň ýaly pis işleriň berýän netijeleri kem-käseýin bolsa-da suratlandyrylypdyr. Ynha Marynyň şol wagtlar rowaç bolan "Ýolbarsly" çayhanasy. Bu çayhana gelyänleriň aglabasy naskeş, neşekeş, çilimkeş, arakhor. Ol çayhana Körmolla, Ataköpek ýaly şahyrlar, Kör bagşy ýaly bagşylar hem Mukym, Yalkap baý ýaly tüysi bözuklar hem bar ýarlar.

Çayhanadaky mähelle, mysal üçin, Körmollany söýse-de, bu eserde şeýle setirler bar:

"Çaýçy köpügörenligini etdi:

- Şahyr çaýy.

Körmolla ýylgyrdy. Çaýy gaýtaryp oturan hemsayaň eli ýmwaşjadan bilniksiz kāsāň düýbüne ýetdi.

- Hä-ä, munyň bolýa.

Ol kāsāň düýbündäki tirýekden bölüp ezdi, üstüne birki owurt çaý guýdy. Şahyra äberdi. Şu hili kāseli-çäýnekli hödür dillenmedik Ýalkaba-da, Mukyma-da uzady".¹

Umuman ýazyjy "Ýolbarslyny" suratlandyran adam bar munda tüssä boglup, ony lezzet bilip otyr" diýip ýazgar ýar. Dogrudanam ol ýerde içi güjükli gürrüň örän köp, içe sygardan uly. Ol ýere gelen Ataköpek hakynda şeýle diýilýär:

" - Kim ol?" - diýlen ses eşidildi.

Içgin hal-ahwal soraşan adam oňa gaňrylybrak:

- Ata Köta Köpek! - diýdi. Eşiden eşitmedige ýetirdi:

- Hä-ä, ol Keseýapdan, inisini tüpeňläň diýsene!"²

II arasynda, şol sanda Keseýapda-da päliazgynlyk, bözuklyk hem ýüze çykyp başla ýar. Mülkamanyň öz aýaly we çagalary barka doňuz çopanyň aýaly Maşa tagzym etmegi, Illewiň öz aýaly we çagalary barka ýaňy öýlenen Mämmed golagyň gelni bilen tutulmagy we şol zerarly Mämmed iň akylyndan azaşmagy zamananyň barha bujyrygynyň çykýandygyny aňlad ýar. Hatda Şady ýaly arassa adamam içgi içensoň Maşanyň diýenini etmeli bol ýar. Şuňa meňzeş wakalar bolsa türkmeniň şol döwrüniň binuda geçenligine şaýatlyk edýär. Emma şonuň ýaly elhenç döwürde-de Hümmet baý, Garaja baý, Esen molla, Şady ýaly sap ýürekli adamlar - gahrymanlar milli döwletiň döremegine, Garaşsyzlygyň gelmegine sabyrsyzlyk bilen garaşypdyrlar. Eser gijem bolsa Türkmenistana Garaşsyzlygyny jar etmek bilen soňlan ýar. Indi Türkmenistana Hümmet baýlaryň, Garaja baýlaryň ak sakgal ogullary, gara sakgal agtyklary, körpe çowluklary ata watanlaryna dolanyp geldiler we uly bagtyň eýesi boldular. Öz makalalarynda we ylmy işlerinde pikir ýöreden J.Allakow, O.Işangulyýewa, M.Orazow dagylar esasanam Magtymgulynyň obrazynyň döredilişini esaslandyrmaga çalyşýarlar. Dogrudanam, Magtymguly eserde uly alym, watanparaz, hakykatçyl, ynsanpenwer şahsyýet edilip görkezilýär. Eseriň baplary uly däl, dili sadadan ýönekeý, ol okyjyny ýadatma ýar. Emma T.Taganow bu ýerde Magtymgulynyň gutamykly obrazyny döretmäge ýetişmändir. Magtymgulynyň ýaşlygyndan, Meňli bilen duşuşyp ugran pursatlaryny, onuň kümüş ussaçylygyny, şahyry Muhammethasan hanyň çagyryşyny, onuň zyndana düşüşi we obadaşlarynyň ony halas edişi ýaly wakalar eseriň birinji bölümini düzýär. Şol wakalaryň arasynda Magtymgulynyň watanparazlygy, dogruçyllygy, nepis sungata bolan söýgüsi hem görkezilýär. Emma bu bölümde waka köp-de, psihologik pursatlar az. G.Kulyýewiň "Magtymgulusynda-da" şeýleräk ýagdaý bar. Magtymguly ýaly iri şahsyýetiň obrazında bolsa, duýgy, oý-pikir, paýhas, göz önünde getirme, hyýal herekete, waka garanda agdyklyk etmeli. Emma eseriň

ikinci bölümünde Magtymgulynyň edebi keşbi, çeper sypaty öňkä garanda has aýdyňlaşyp başlaýar. Umuman bu bölüm şahyryň Buharadaky "Gögeldaş" medresesinde okaýşy we başdan geçiren wakalarynyň gysga beýannamasy bolup durýar. Bu ýerde esasy zat şahyryň türkmen dilinde manyly we labyzly goşgular ýazyp başlany üçin oňa käbir adamyň inkiş edenligi bilen baglanyşyklydyr. Ol ýerde onuň Nury Kazym bilen tanyş we dost bolmagy hem onuň üstüni ýetirýär.

DRAMATURGIÝANYŇ TÄZE GADAMLARY.

Türkmen dramaturgiýasy geçen asyryň başlarynda döräp, özboluşly ösüş ýoluny geçdi, mazmun we forma taýdan baýlaşdy. Edebiýatçy alym B. Şamyradow "20-nji ýyllarynyň türkmen edebiýaty" atly işinde dramaturgiýanyň edebi žanr hökmünde geçen asyryň 20-nji ýyllarynda emele gelendigini nygtamak bilen birlikde dramanyň elementleriniň türkmen halkynyň arasynda irki döwürlerden bari döwam edip gelýändigini belläp geçýär. Ol türkmen dessanlarynda ýagny, dessançy bagşylaryň çykyşlarynda şeýle-de türkmen halkynyň arasynda ýaýran "Keşdek" ýaly milli oýunlarda dramanyň elementleriniň bardygyny ýerlikli delliller bilen esaslandyrýar. Hakykatdan-da dessançy bagşylar islendik dessany ýerine ýetirenlerinde ondaky gahrymanlaryň gürleýiş äheňlerini, hereketlerini diňleýjileriň önünde sahna ussatlary hökmünde göz önüne gelerlik derejede janlandyrmagyň hötdesinden gelipdirler. Görnükli dramaturg Şemseddin Keriminiň ogly Guwanç Kerimi hem "Türkmen teatry" (Moskwa 1964 ý.) atly kitabynda "Şasenem – Garyp", "Saýatly-Hemra", "Zöhre – Tahyr", "Gül-Bilbil", "Leýli-Mežnun" ýaly yşky – liriki dessanlarda we "Görogly" eposynda wakalaryň kyssa görnüşinde beýan edilip, ondaky gahrymanlaryň ruhy dünýäsiniň dialog (gepleşik), monolog (iç gepletme) şeýle hem, aýdym-goşgy görnüşinde açylyp görkezilýändigini nygtaýar we dessanlarda sahna eserleriniň elementleriniň bardygyny nygtap geçýär. Şeýlelikde, ýerine ýetirijilik ussatlygy boýunça özboluşly sahna artistleri

hökmünde çykyş eden dessançy bagşylaryň, sazandalaryň bilelikdäki topary üçin dessanlaryň hem özboluşly sahna eserleri bolandygy ykrar etmek mümkin.

Edebiýatçy Ç. Kulyýew dramanyň ýagny, sahna elementleriniň türkmen halk oýunlarynda saklanyp galandygy baradaky pikirlere ünsi çekip, Türkmenistanyň demirgazyk welaýaty bolan Daşoguz sebitlerinde ýaýran “Peçiz” atly milli oýunyň düzgünleriniň, bu oýna gatnaşyjylaryň hereketiniň sahna oýunlaryna çalymdaşlygynyň, meňzeşliginiň bardygyny nygtap geçýär. Umuman, türkmen halkynyň arasynda ýaýran milli oýunlar belli bir derejede dramanyň elementlerini özünde jemleýändigini bilen tapawutlanýar. Muňa garamazdan hakyky manysyndaky ýazuwly drama eserleri geçen asyryň 20-nji ýyllarynda türkmen dramaturglary tarapyndan döredildi we ösdürildi.

Garaşsyzlyk döwrüniň sahna eserleri barasynda gürrüň gözgalanda, onuň tapawutly taraplarynyň ýüze çykmagyna, ajayyp geçmişimize, milli mirasymyza, halk bilen birlikde bile gadam uran döp-dessurlarymyza ýüzlenmäge giň mümkinçilik berlendigini nygtamak gerek.

“Dünya edebiyatyndan habarly bolsagam, Gömeri, Şekspiri, Gytany...we beýleki ençeme beýik klassyklaryň eserlerini okan-da bolsak, öz milli edebiyaty-myзда şol eserlerdäki dek çeper söz pikir ummanyňyn, ussatlyk baylygynyň bardygyny binabarlygymyza oturyp-oturyp haýran galypdym. "Görkut ata" eposy menin üçin uly açyş boldy. Bu eposda depe saçyhy üşerdyän, inini jümşüldedyän beýik duygular, çuhhur pikirler, hyjuwlar bar, aklyňy hayran ediji çeper sadalyk hem-de dünya edebiyatynda täzelik bolup durýan beýik ahwallar, uly wakalar bar. Indi görüp otursak, biz ahyrsyna-bärsine göz ýetmeyän söz hazynasynyň gapdälynda oturyp, başga halklaryň edebi baylyklaryna hayran galyp yören ekenik”-diýip, belli rezissyor, "Görkut ata" eposynyň ähenlerinde dramalar toparyny taý ýarlan belli dramaturg, Halkara Magtymguly bayragynyň eyesi Kakajan Aşyrowyň guwanç bilen belläp geçýär. Garaşsyzlyk döwrüniň sahna eserleri barasynda gürrüň gözgalanda yene bir pursaty yatlasymyz gelyär. Ol hem bolsa bu döwürüň sahna

eserlerinin aglabasy sungat bilen içgin iş salyşsyan adamlar tarapyndan döredilmegidir. Sahna sungatyna beletlik, onun çylşyrymly tärlerinden baş alyp çykmak tayarlanýan spektakllary gerekmejek sahnalardan halas edýär. Ine, Garaşsyzlyk döwrüniň sahna eserlerinin barha öňe saylanyan belentligi hem şunun ýaly pursatlar bilen baglanyşyklydyr.

Türkmen sahna eserlerinin esasy ugruny gahrymançylykly eposdyr dessanlarymyza gönükdirmekde uly aladalar edýän K.Aşyrowyň şol beýik eserlerin ajaýyp taraplarynyň sahnada görkezilip boljaklygyna ilkinjiler hatarynda göz ýetirmegi söýgüli eserlerimizin sahnalaşdyrylmagyna-da, teatrlarymyzyn tomaşaçysynyň artmagyna-da ep-esli derejede yardam edendir. Türkmen sungatynyň bu galkynyşy barasynda uly watançylyk duygusy bilen söz açýan Beýik Serdarymyz sungat ussatlarynyň bu üstünliklerini abraýly atlar, belent derejeler hem uly sylaglar bilen belledi.

Il içinde dälüşgenlik hakynda-da aydylyp gelinyän gürrühler köp. Elbetde, olary emelsiz gaytalap oturmagyň geregi yok. "Görkut ata" eposynyň "Däli Domrul" şahasynyň esasynda döredilen bu gussaly komediya adamsakçilik, ene-ata hormat hem dürli döp-dessurlar hakynda täsirli wakalar esasynda taslanyp, şertli bir timsaly ýüze çykaryar. Sahna eseri Däli Domrulyň özbaşyna hümrüdisi bilen başlanyar: "Gadym oguz-türkmen ilinde Däli Domrul diyen bir är döräpdir. Däli Domrul gury çayyň güzerinde, gury yabyň üstünde bir gerekmejek köpri guran. Geçenden otuz pul, geçmedikden siltäp-siltäp, süyräp-süyräp, kyrk puluny gahryp alan. Neçün ol beýdipdir: çünki ol galyň oguz ilinde özünden däli, özünden zor, özünden güýçli är görmändir, ine, şol Däli Domrul-a aydaly, menmişim, bu-da, hamala, men köprimişin". Al-şerapdan mey-mest bolan Däli Domrulyň gülküli yagdaylar bilen bagly köprüsinin alnynda durup edýän hereketleri bilen baglanyşykly wakalar menmenligi yazgaryp, adamsakçiligi ündeyän waka yazyp gidýär-de, ene-ata hormat, yanyoldaşa wepalylygy belentlige galdyryar.

Däli Domrulyň köprüsi bilen baglanyşykly wakalar seredäymäge gülkünç ýaly bolup hem görünyär. Yöne "sakawyň sonuna seret" diyen ýaly, ol waka eserin esasy manysyny ýüze

çykarmak üçin goltgy beryän şertli bir pursat hökmünde ýüze çykyp, durmuşy wakalar bilen sepleşip gidyär. Eysem-de bolsa bular ýaly yagdaylar türkmen milli mirasynda gaytalanyp duryar. Kempire ogurladan Gyratyny yzarlap yurt söküp baran Göroglynyň yoluň geçelgesinde paç alyp oturyşy hem belli bir derejede Däli Domrulyh hereketlerini yatladýar. Dälişgenlige salynmasa Domrulyh hereketlerini gaytalamagyh, belki, manysy hem bolmazdy. Aslynda-da köprüli waka Domrulyh baylyk toplamak üçin tapan nysagy däl. Egerşeyle bolsa, köprüden pyyada geçenden 33 pul alyan adam, eşekliden has köpräk alardy. Gayta ondan az hak alyan Domrul köprüden geçmejekden, pul bermejekden juda-da artykmaç hak isleyär. Bu zatlar baylyk üçin däl-de, men-menlik edilip edilyän hereketleri bilen baglanyşyp gidyär. Bu bolsun üçin bir zada uçrayma diilmeginden barha belen alyan Domrulyh "Zor tapyp, bir dartyşsam, siltap-siltap bir çekişsem, nagra dartyp bir süýreşsem-dä! Owazym oguzdan daşgary daşa, Rum bilen Şama aş, Şeyleräk döräýen bir alp är, how, men"¹ diyyän dälişgen yigidin özündäki gujur-gayratyny bähbitli bir ugra gönükdirmek meýlinin barlygyna garaşyarsyh.

Däli Domrul gülkünjiräk yagdaylarda hereket etse-de, onun gadamlarynda ile sygmaz ýaly zat yok. Yeri gelende bolsa ol in bir adamkärçilikli ynsana öwürlip, çykgynsyz yagdaya düşenlere duygudaşlyk bildirýär. Uly yzlaşyk bolup baryan gölegçilerden habar alyp, Domrul Ezraýyl bilen dikleşip, beýle yagdaylara yol berilmezliginin arzuwyny edýär.

Ynsanperwerligi yörelge edinse-de, wagt-wagt men-menlige ýüz uran Domrulyh Ezraýyl bilen çaknyşygynyň üsti bilen drama-da kiçigöwünlilik, haka sygynmak ündelyär. Dine öwünjenlik däl, yeri gelende uly gahrymançylyk görkezmegin hem hötdesinden gelyän Domrul gäwürler bilen çaknyşykdan son üpetleri bilen dynç almanyň hem ugruny tapýar. Olaryh "garpyz iymeşek" oynunda yigitlerin birek-biregi synaga salyan degişmeleri-de, är-ayal arasyndaky hormatyh çen-çaky-da açylyp görkezilyär.

Ülpetlerin birnäçesinin, ayallarynyň garpyz diýip getirýänleriniň gülki astyna alynmagynyň üsti bilen yigitlerin şatlyk-şagalahy al-asmana göterilse, Domrulyh

Domrul. Wah-ha-ha! Ey, dogmajyk, sen nä eyyam at istärmin? Ogly. Ewet, babam. Özüme munagyp bir at istärin men.

Domrul. Dogmajygym at istärmiş. Git-ayt mundan, uçguryňy danmany bir öwren entek. Sana at dakyp, nä men senin hünärini gördümmi? Ýa, zaňňar sen ýygyn dartyp, teble kakyp, ganyň kowup geldinmi baban ýaly? Ya-da sen atdan aygyr, düýeden bugra, goýundan goç gyrdyryp, agyr meylis gurdunmy, baban ýaly. Galyn oguz ilinde ady ilki gazanmak gerek ogul, gazanmak! ilki hünär görkez, ogul, onson at dile".

Komediýadaky Däli Domrulyň ogluna berilyän terbiýe barasynda hem şeýle bolyar. Ol indi binuda zatlar bilen meşgullanyp yörmän, ogluny durmuşa ugrukdyrmagyň yoluna çykyar.

"Men-menligin" yazgarylýandygynyň söhbeti tarynyň uzak-uzak gatlaryndan şu günlere çenli meşhur bolup gelipdir. Özi barada rowayatlar toplumyny döreden bu gedemlik barasyndaky söhbetler eposdyr dessanlarymyzdan şu günün hekayatlaryna çenli aralaşypdyr. Dramaturg K.Aşyrow hem "Däli Domrul" eserinde meşhur "Görkut ata" eposynda yazgarylýan bu hasiýeti türkmen sahna sungatynda dälişgen keşbin üsti bilen göwneýaj häsiýetlendirýar.

Agyr hala düşen il-bendeleri halas etmek üçin "al ganatly" Eyraýyl bilen duşuşmagy niýet edip yören Domrulyň men-menlikden saklanyşynyň, gudraty güýçli Allatagalanyň yalhyzlygyna ynamynyň yzarlanyşy täsirli sahnalaryň üsti bilen janlandyrylyar. Hyýaly göz önüne getirmeler durmuşy wakalar bilen sepleşip, adamkärçilikli ideýalar açylyp görkezilyär. "... Çoh men-menlik etdim, sonun saymadym, Janym alma Ezraýyl!"-diýip, gudraty güýçlinin önünde, onun perişdesinin alnynda mugyra gelen Domrulyň geljekki başdangeçirmeleriniň üsti bilen maşgala gatnaşyklarynyň dürli etaplary açylyp görkezilyär. Eger öz janyňa derek garyndaşlaryň biri hak yoluna

gitmäge razy bolsa, sen azat diýlen sözlerden son Domrul ilki atasyna, son enesine niýetini mälüm edýär.

Birek-birege wepalylygyn nusgasyny goyan Domrudyr Çeçegin hak yanynda sylanmagy, olaryň ömrünün uzaldylmagy ene-ata barasyndaky mukaddesligi yene-de bir sapar belentlige galdyryar. Başda garyndaşlaryndan öz ömri üçin jan dileýän Domrul eserin jemleyji sahnasynda ene-atasynyň ömrünün uzaldylmagy üçin özbaşyny orta goyyanlygyny habar beryär. Onun sözünü agzyndan alan Näzli bolsa ene-atadyr yanyoldaş üçin öz janyňy orta goyyanlygyny aýdyar.

Yanyoldaşa wepalylygy hem ene-ata mähremligini arşa çykaryan rowayatlardyr olaryň halk dessanlaryndaky nusgalary indi ilden ile aralaşyp, yurtdan yurda ornaşyp yör. ine, şolaryň biri hökmünde men-menlikden saplanyp, ene-ata hormat goymak hem yanyoldaşa wepalylygyn gowy nusgasyny alamatlandyryan hereketleri bilen gudraty güýçlinin ejiz bendelerine reniminin inişini, olaryň ölümünü huday yoluna janly aýdylmagy bilen çalşyrylmagy ýaly ynsanperwerligi ündeyän pursatlar "Däli Domrudaky" adalat dabarasy bolup, bu gülküli hem gussaly komediya ohayly öwüşgin çayyar. Eserin in bir täsirli taraplarynyň biri hem ata-babalaryň zamanyndan bäri türkmen halkynyň sühhüne ornap giden dini rowayatlar bilen baglanyşykly pähimlerin ynanýryjylyk bilen yzarlanmagydyr.

"Görkut ata" esasynda yazan K.Aşyrow şeýle ýazýar. "Görkut ata" bilen baglanyşykly yene-de bir gudrat bar. Häzir medisine ylmynda ene süydünin gudraty barada täze-täze açyşlar edilyar. "Görkut atada" bu barada gen bir waka bar. Bet geplere, yalan töhmete ynanyň, Derse han ogluny öldürdim edip, sahrada taşlap gaydyar. Emma oglanyň ejesi ene süydüne dag güllerini ezip, onyň Bugaçyň yarasyna yapyp, ogluny ölümden gutaryar" .

Şunun ýaly aklyhy hayran edýän pursatlaryň ol eserin islendik babynda-da barlygy türkmen dramaturgynyň ünsüni özüne bendi edýär. In bir täsirli tarapy bolsa, şol beýik eserin islendik yerinden sahna eserlerini tayarlap boljaklygyna göz ýetiren dramaturgyň "Görkut ata" esasyndan spektakllar toplumyny tayarlap, tomaşaçylary guwandymagydyr, "uly

eserin çuhhur manysyny halk köpçüligine has çeper, lezzetli edip ýetirip"⁴ bilmegidir. Dünyä edebiyatynyň taryhynda bir goşgynyň mazmunyňdan roman yasalyşynyň ya-da onun tersine roman mazmunyňyn bir goşga sindirlişinin täsirli pursatlarynyň söhbetine gabat gelinyär. "Görkut ata" şadessanyňyn ähenlerinde tayarlanan "Apat" atlandyrylan hesretli drama bilen baglanyşykly oylanmalarda yokarky gürrühlerin yatlanmagy hem yöne yere bolmady. Watançylyk, ene toprak, ar-namys, dāp-dessur ýaly hasiýetleri türkmen topragyňnyň mukaddesligi bilen utgaşdyryan bu epos orta atyan asylyly hasiýetlerini ähli adamzadyn ykbaly bilen birleşdirip, umumyadamzat bāhbitlerini öne sürdi. Şonuh üçin hem "Görkut ata" islendik wakasyndan durmuşyň özüni yzarlap oturmaly bolan bu eposyň esasynda yazylýan sahna eserlerinde-de uly hakykat açylyp görkezilyär. Olary dine yatlamak üçin hem köp meşelere baş goşmak bolyar.

Mühýyllyklara aralaşyp täsirli wakalary janlandyryan bu sahna eserlerimizin tomaşaçylary tolgundyryan pursatlaryny göz önüne getireninde olary şu günki durmuşymyz bilen utgaşdyranyňny hem duýman galyarsyň. K.Aşyrowyn gürrühi edilyän bu sahna eserleriinin islendik sahnalaryndan şu günki günün tutumyna şäriklik duyyarsyň. Onun "Apat" atlandyrylan sahna eserindäki Derse han, Bugaç han hem Tumar han ýaly keşplerinin üsti bilen orta atylyan il-gün, ene toprak, ata Watan meselesi ildeşlerimizde watançylyk ruhuny galkyndyrsa, täsirli wakalaryň üsti bilen janlandyrylyan ar-namys, dāp-dessur ýaly meselelerin maşgala gatnaşyklarynyň üsti bilen göwnejay öwüşgine eye bolmagy tomaşaçylarda yakymly yatlama goyyar.

Dramaturg T.Mammetweliýew "Türkmennama" dramasynda dünýä taryhyna yan salan türkmen halkynyň bay geçmişine ýüzlenip, onun möhüm pursatlaryny janlandyryar. Türkmen halkynyň taryhyny, onun edebiyatyny, eposdyr dessanlaryny üç edip öwrenyän bu beýik adam dine bir olary özi owrenmedi, eysem-de bolsa, olaryň ginişleyin owrenilmegine, köpçülikleyin halk içine yayradylmagyna hem aýdyn yol açdy.

Dünyä halklaryňyň taryhynda bizin uly rol oynan taryhy tutumymyzy dikeltmek, onun döp-dessurlaryny owrenmek hem uly ile yaymak şu günki günün alymlarynyň, yazyjylarynyň hem sungat işgärlerinin gayragoyulmasyz borjudyr.

Dramanyň başlangyjy adamzat taryhynyň döreýşindäki ilkinji sahypalar bilen açylyar. Gurhany kerimin owazy ynsanyň döreýşinin ilkinji pursatlaryny alamatlandyryar. Perişdelerine ýüzlenip, "adama sezde edelin" diyyän gudraty güýçli owaza dine iblis ohaysyz jogap beryär. Onun tutarygy - ol otdan, adam bolsa toprakdan - yaradylypdyr. Şony tutaryk edinen iblis adama sezde etmändiginin sebäbini düşündirýär. ine ilkinji agzalalygyň alamatlary ynsan bilen iblisin ugurdaş gopmazlygyndan başlanyar.

Asmandan gelen owazyn üsti bilen Adam atadyr How eneden başlanan taryh yzarlanyar. Olaryň onunjy ogly Nuhun nebereleri il içine yayrap ýetişmänkä gudraty güýçli ymmatyna gahary gelip, "Nuhun tupanyňy" yollayar. Sondan galan nesillerin watanynda "Goyun bakyp, at bökdürip, ok atyp , sahralarda mekan tutan türkmenin agzalalyk derdine derman tapdyrmayar.

Ine, "Türkmennama" dramasyňyň many-mazmuny hem şol meseläniň towereginde kebşirlenip, nesillerimize agzybirlik ideyasyny ündeyär.

Dramanyň ilkinji görnüşi Oguz ilinde bolup geçýär. Oha Görkut ata, Salyr Gazan, Orazbeg, Yalançy ogly Ýalynjan ýaly gahrymanlar gatnaşyp, olaryň üsti bilen türkmen döwletinin synmagyna sebäp bolan esasy päsgelçilik ýüze çykarylyar. Münlerçe ilatdan yygnanan harjyny yigitlerine paylamakda Salyr Gazan näçe adalatlylyk etse-de, bir yerde säwlik bolyandy-da, nobatdaky üleşiklikde Oraz begin göwnüne güman gidip, yegeni Salyr Gazandan öykeli galyar. Yalançy ogly Ýalynjanyň ara düşmegi, gep gezdirmegi bilen Oraz begdir Salyr Gazanyň arasy mazaly bözulyar. Bu gürrüňler son daş oguz hem iç oguz beglerinin arasyna somıklyk aralaşdyryar. Serpayda yada düşmedik bolsak, indi hem geregimiz yokdur - diyen netijä gelen Oraz begin öykesi uzaga çekýär. Arabözarlyk edyän Ýalynjanyň - Söweşde üstün çykmasan, Gazan seni yok

eder - diyip, Orazy ynandyran töhmetlerinin netijesinde Gazanyň sag goly Kamsy Birek heläklenýär. ine, şeydip Oguz hanyň guran döwletinin biline badak atlyar. Dramada Görkut atanyň -"Aslyňyz Oguz han pent etdi: "Dünyä ahyr bolynça "böz okun" bir yagşy kişisi patyşa bolsun, özgeleri önde otursynlar. "Üç oklar" çepde bolsunlar, öyüh çep tarapynda otursynlar hem-de dünýä ahyr bolynça nokerligine razy bolsunlar"- diyen pendini ylalanýar. - Ata-babalarymyz bu pendeden beripdirler, emma biz muha kaýyl bolmarys -diýýän Orazyn mazaly öýkeläp, ara gan düşürenligine çenli hem belli bolyar. Yurdy elden bermezlik, nesillerin agzybirligini saklamak üçin Oguz hanyň yene-de bir pendini ylalanýar. Bizin şu günki nesillerimize çenli aralaşan tarynyň ol sapaklary, parasatly pähimleri ynsanlary yzyňa eyerdip gelyär. Oguz hanyň bu anyrky wesýetlerinde, nesillerin dünýä üçin agzala boljaklaryndan howatyr edilip, olaryň bir agza bakan il bolup, döwlet gurmaklary arzuw edilipdir. Oguzyn märeke gören ýaşulylarynyň "Han bir bolsa il düzeler, han iki bolsa il bözular"² diyen parasatly pikirlerini töweregindäki adamlara ündeyän Görkut keşbi dramada uly belentlige galyar. Bamsy Biregin Oraz beg tarapyndan gylýçlanandygy habar berlen Salyr Gazanyň oylanmalarynda adamlar arasyna tow düşüýän gep-gürrühlerin ýüzbe-ýüz söweşden aýylgançdygyny anladýan uly many bar. Ganar-gazap bilen pähim-payhasyň başa-baş söweşi dramanyň bu görnüşini örän dartgynly pursatlara eltip direýär. Ölenem oguz, öldürenem oguz. Başdan inen aýylganç wakadan çykalga gözläp oturan Salyr Gazanyň gaşynda peýda bolan Bany Çeçegin Bamsynyň ganyňy talap etmegi aýylganç herekete sebäp bolyar. iman däl-de, ar diyip gylýç syran Salyr Gazandyr Oraz begin ýüzbe-ýüz söweşi heniz görülmedik aýylganç sannany janlandyryar. ine, tragediýanyň şu yerinde-de Görkut ata ara düşüp, ildeşlerini imisalalyga çagyryar. "Türkmannama" dramasyň agzybirligi ündeyän belent pikiri bizin şu günlerimiz bilen hem göwnejay utgaşyp, ynsanperwerlik meyillerini ündeyär. Ynsanperwerlik hem agzybirlik meyillerini tarynyň dürli gatlaryndan alnyp gaydylan wakalaryň üsti bilen teswirleyän "Türkmennama" dramasyň

şu günki Garaşsyzlyk döwrüne ündeyän pähim-payhasy adamlary ylalaşyga çagyryp, olaryň kalbynda birek-birege ynam döretmegidir. Dramada orta atylan şol bir pikirin türkmen halkynyň taryhynda öçmejek yz galdyran wakalaryn biri-biri bilen sepleşdiryän bitewilik bolup, ol bizin şu günki günümüz üçin hem möwüm bolan parasatly pähimleri orta atyar. Özallar arzuwda bolup, bu günler hakykata öwrülen durmuşmyza guwanyan ynsanlar taryhy janlandyryan bu sanna eserinin täsirli wakalarynyň üsti bilen köp zatlar göz ýetirer. Eserin ikinji görnüşi taryhda öçmejek yz galdyran Şoltan Sanjaryh zamanyňa alyp gidyär. Sanjaryh köşgi, onun aýaly Türkan hatyn, beýik wezir Mälik Dinar, Şoltanyň ikinji weziri Marşanyň geyimine giren iblis hem köşkdäki eden-etdilikler eserin bu görnüşinde tarynyň aýylganç wakalaryny janlandyrmaga mümkinçilik beripdir. Seljuk bilen Oguz doganlygy barada gürrüň gözgayan bu tragediyadaky wakalar Şoltan Sanjaryh öz kowmunyň özüne düşman bolşunyň üstünden eltyär. Seljuklaryh türkmen tagtynyň täjiligine beýik Şoltany ynanadyryan Mäligin hereketleri köşk içindäkileri ynjalykdan ayyryar. ine, şu hili yollar bilen hem birek-birege göwnüýetmezçilik döreyär, olaryň arasyna agzalalyk aralaşyar. Şoltanyň ynamyna giren Mäligin garşysyna yurdun häkiminin bayry aýaly Türkan hatyny galkyndyryan iblisin hereketleri täsirli çykypdyr. Sähelçe tutarygy uly çaknyşyklara yazdyrmagyh yollaryny agtaryan ikinji wezir Marşanyň sekiline giren iblis edip bilenini edip, köşk içindäki täsirli adamlary çaknyşdyryar. Beýik wezir Mäligin öz pitne turzan kowumdaşlary bolan oguzlar bilen Şoltany yaraşdyrjak bolyanlygyny tutaryk edinip, edip bilen pyssy-pyjurlyklaryny edyän iblisin Türkan hatynyň üsti bilen eden hereketlerinin teswirine syn edelin. "Türkan hatyn. Men arz jayyna barmak isleyän, Şoltana sözüüm bar. Mälik Dinar. Beýik Şoltan Sanjar agyr söweşden son, argyn ruhuna ranatlyk beryär. Özünden höküm bolmasa, Şoltanyň derganyňa barmaga hiç kime ejaza yok. Türkan hatyn. Şoltan hatynlary haçandan bäri öz ärinin yanyňa onun wezirinden sorap barmaly boldular?! Mälik Dinar. Bu jay haremhana däl, hanym, döwlet diwany. Şoltanyň hökümin her kese ýetirmek bizin parzymyzdyr. Günämi ötün!"¹

Özbaşdak hiç hili hereket edilmän, dine Şoltanyň meýline görä yörelýänligi wezir Mäligi onun garşysyna guralyan her hili hilelerden halas etse-de, Marşadyr Türkan hatyn arasyndaky agzalalyk tutaşdyryjy dildüwişikler döwam etdirilýär. Mäligin üstüne atyan pyssy-pyjurlyklary yol almandan son beýik hökümdaryh bayry aýaly doganyňyn ölümüne hem baş wezirin sebäp bolanyňy tutaryk edinyär. Hile bilen utgaşdyrylyan bu delil hem yol almayar. Türkan hatynyň doganyňyn ölümüne, näçe agyr gelse-de, onun Şoltanyň öz doganyňyn çagasydygyna-da seretmezden, günäsinin çökderligi zerarly özüniň buyruk berenligini yatlayar. Şa neslinden bolan Türkan hatyn görk-görmege eye-de bolsa, Sanjar ony oguz gymnagynadan bolança görmeyär. Ine, şol yagday hem hökümdaryh bayry aýaly bilen onun arasyna elmydama "tow" düşürip, köşk adamlarynyň arasyna agzalalyk aralaşdyryp yör. Bu yagday anyrda Şoltan Sanjaryň oguzlaryh üstüne ieşger yollamaga buyryk bermegi bilen hökümdar bilen Mälik arasyna sowuklyk aralaşdyryar. Ine, sonda Şoltan bilen ýüzbe-ýüz duran Mälik Şoltany tagta çykaranlaryň hem şol çarwa tayıparydygyny aç-açan aýdyp, eger indi şeýle hereket edilse, Şoltanlygy dargatjagyh hem şol çarwalar boljakdygyny yaşyr-yuşursyz aýdyar. Ine, Şoltan bilen Mäligin arasyna belli-külli agzalalyk aralaşdyran hereketin oguzlaryh üstüne yörüş edilmegine sebäp bolmagy bilen jemlenmegi tarynyň bize beren sapaklarynyň biridir. Şol agzalalygyň netijeleri Marşa-Iblisdir Şoltanyň aýaly Türkan hatynyň dildüwişigine sebäp bolup, köşgüň in golay adamlaryna öz kowmunyň etinin iýdirilmegine çenli baryp ýetyär. Tarynyň sapaklary bize aýylganç hakykatlary açyp görkezyär. Türkmen dramaturglarynyň "Türkmanname" tragediýasy hem seljuk dinastiasynyň, oguz şoltanlygynyň synmagyna sebäp bolan dilduwsigin netijelerini, onun bize galdyran sapaklaryny teswirleyar. Şoltan Sanjaryh wezirlerinin biri Marşa-Iblisin pirimleri bilen Şoltanlygyň sütüni bolan beýik şansyýetlerin yekän-yekän yoguna köyülmegini yzarlanynda, beýik akyldar W.Sekspirin "Otello" tragediýasyndaky Yago keşbinin eden-etdiliği yada düşýär. Günbatarda aýylgançlygyň alamatyna öwrülen bu keşp bilen Gündogaryh iblis düşünjesini bir hatara

çykaran türkmen dramaturglaryna alkyş aydanyňy duyman galyarsyň. Bu görnüşde Ulama Döwletmämmet mollanyňka maslanata yygnanan türkmenlerin dürli tirelerinin serdarlarydyr hanlary, begleridir baylary uly ilin çykgynsyz gününe çykalga agtaryp gelipdir. Bagty bulaşan gyz bilen naçar enäniň zaryn owazyndan tirelerin ählisiniň nalasy eşidilip duran ýaly bolsa-da, entek olar bir agza garardan daşda. Bir wagtlar yklyma eye çykмага dalaş eden türkmen indi biri-birini bilmez bolup, birek-birege pitjini atyar. ine, şu yagdaylar hem halkyň önüne çykan yalhyz serdaryň serurlygyny ýüze çykaryar. Bu pikir aýratyn hem Ulamanyň oýlanmalarynda aýan bolyar. "Şu yerde yomutlaram otyr, teke, salyr, saryk garyndaşlar, ärsary, yemreli, yazyr, alili kentudälaram. içinde gayry bir hana gol yapmadygy barmy?! Birimiz Fethana gol yapdyk, birimiz Şirgaza. Hökmürowan hanlar, emirler, salar... türkmenin wepasynam görendir, jepasynam..." ine, şu zatlary yatlayan Döwletmämmet molla tireler arasynda agzybirlik ündäp, bir döwlete, öz döwletine gulluk etmek pikirini öňe sürýär. ine, şu gürrühleriň üstüne oyulan gözlerden doldurylan horjun orta düşýär. Aýry-ayry tirebaşlyklary baş sany kel toklynyň gürrühini edip, agzalalygy tutaşdyrsa, horjuna salnan gözler halk ykbalynyň weýran bolanlygyny alamatlandyryar. ine, şu aýyrganç sekili tutaryk edinyän Ulamanyň "Düşman bu gökleriň gözi, bu yomudun gözi, bu tekän gözi " diýip sylap goymandyr. Türkmeniň hemmesiniň goşa diýdesini den oyup, şu horjuna dykyp, bize yollapdyr... Siz bärde "obamyz aýry-da, ordamyz aýry, yolumyz aýry-da, enemiz aýry" diýip, dawa edýädi. Birek-birekden aýry bolýan bolsanyz, hany şu horjundan heriniz öz gözühizi saylap alyh-da, yemreliler, siz aýry millet bolsanyz, gelin, yemreliň gözünü saylap alyh. Alililer, gelin sizem öz gözühizi tanap alyh? Yomut, teke, salyr, saryk, ärsaram gelip, öz gözünü saylap alsyn! Saylan aýry bolsyhyz" diýen sözleri şansy dähbide kowalaşyp uly il bähbidini unudanlary aklaryna aýlanar ýaly yagdaya çagyryar. "Türkmennama" dramasyň dördünjü görnüşinde sowet döwletiniň yolbaşçy wezipelerindäki adamlaryň arasyndaky agzalalyk yoldaşyna şyltak atmak hem amatly pursat bolsa biri-birini yok etmek meýilleri şekillendirilýär.

Gazanjykda ýüzlerçe adamynyň gyrylmagy Aytakowyn ady bilen utgaşdyrylsa, Jüneydin ekezenmeginde Ataýewiň eli bolmaly diýen ýaly "myş-myşlar" eşidilip dur. Bularyň üstünde şol ilkinji wezipedäki adamlaryň tarapgöylükleri hakynda ep-esli gürrüňler edilyär. Has beteri bolsa, olaryň birine basmaçy diýlip, beýlekisiniň eline gyzyl tayak tutdurylyp, türkmeni türkmen in. köpçülikleýin gyrmagyna ýol açylyar. Ine, şu hakykaty aç-açan aýdyp, ilini täzelemäge meýil bildiren Mahmyt işanyň ykbaly juda-da aýyrganç bolyar. Il gözüne serhetden geçmäge rugsat beren Mahmyt işanyň yzy bilen mählerçe mähelle yurt täzelemäge meýil bildirýär. Ataýewiň buyrugy bilen bosgünlaryň ählisi pulemyotdyr awtomat okunyň pidasy bolyar.

Türkmen taryhynyň uzak geçmişden tä şu günlere çenli alyp gaydan "Türkmennama" taryhy dramasyňyň agzybirliги ündeyän belent taglymy Garaşsyzlyk dörumiziň belentlikleri bilen hem ugurdaş gopyar.

Garaşsyzlyk döwrüniň dramaturgiyasında beýleki meselelere garanyňda, taryhy mowzug has ginden işlenýär. Özal hem yatlaşsyzlyk ýaly, munuh özüne ýetesi sebäpleri bolupdy. 70 ýyllyk edebiyatymyzda älem-janana ýan salan 5-6 mähýýllik ganrymançylykly geçmişimiz hakynda söz açmaga milt edip hem bilmezdik. Ata-babalarymyzyň ol yörän yollary hakynda aç-açan gürrüň etmek dine biziň Garaşsyzlyk zamanyňda mümkin boldy.

Goşunbaşy hakynda harby ussatlyk görkezip, türkmen halkynyň taryhynda at galdyran, oha şanly sanypalar yazan, bütin dünýä diýen ýaly owazasy dolan Oguzhan, Görogly beg, Alp Arslan, Çagryl beg, Togrul beg, Jelaletdin Menburny, Keymir kör, Aba serdar, Gowşut han ýaly serkerdelerimizniň hem bolanlygy buýsançly yagdaydyr

Geçmişimiz yatlanyp, türkmen halkynyň taryhyna ýüzlenilende älem-janany sarsdyran mongol basybalyjylarynyň ýer bilen yegsan edilmeginde möhüm orny eyelän, has dogrusy bu ýenşe dogry ýol salan türkmen yigitleriniň edermenliginiň aýgytly adimini aýratyn yatlaşyň gelyär. Olaryň in görnüklieleriniň biri Jelaletdin Menburny 1231-nji ýylyň 18-nji

awgustynda bir näkes tarapyndan helaklenenden son hem onun serkerdelik sungaty döwam etdirilýär. Onun tälimini alyp, pähim-payhasyna bil baglan nökerleri ata watan, mukaddes ene toprak üçin başlanan söweşi gutarnykly yenşe ýetirmek üçin Yakyn Gündogardaky söweşleri Müsüre çenli döwam etdirýär. Jelaletdinin emirleri Muhammet şadan miras galan almaz gyljy olaryň yegeni Müsürin şoltany Seyfetdin Kutuza gowşuryar. ine, sonda dayysy Jelaletdinin bu mukaddes sowgadyňy öpüp, kabul eden Seyfetdin Kutuz "Men - Mamdudyn ogly, gerçek dayym şoltan Jelaletdinin aryny almak üçin düşman bilen aldy-berdimli söweşe çykyaryn" - diyip, kasam edýär.

Seyfetdin Kutuz 1260-njy ýylyň 4-nji aprelinde öz watandaşlary horezmliler bilen birleşip, Palestinanyň Ay-Jalut diyen yerinde mongollar bilen söweşe girişilen aldy-berdimli çaknyşykda "yenilmezek goşunyň" kül-peyekun edilip dargadylmagyna sebäp bolyar.

Dünyäni sarsdyran mongol basybalyjylarynyň dargadylmagy bilen baglanyşykly taryhy yenişlerde türkmen serkerdesi Şoltan Jelaletdin Menburnyňyn edermenliginin hem ruhubelentliginin hiç wagt öçmejek şöhraty bizin şu günlerimizde-de töwerege şöhle salyp gelipdir. ine, hut şonuh üçin hem bizin bu serkerdämiz barasynda türkmen halkynyň taryhynda-da, onun edebiyatynyň taryhynda-da mynasyp orun berilýär.

Ýazyjy Hemra Şirowyn "Jelaletdin" tragediýasy bizin uzak geçmişde başdan geçiren howsalaly pursatlarynyzy, watançylyk ruhumyzy janlandyryp, ony Garaşsyz döwlet guran türkmen halkynyň şu günki durmuşy bilen sepleşdirýär.

Horezm şasy Muhammedin mirasdüşer uly ogly Jelaletdinin terbiýesi barada aýratyn alada edýän, şanyň yörite buyrugy bilen onun nesilbaşysynyň takwa hem kiçigöwünli edip ýetişdirmek üçin elde baryny gaygyrmadyk halypanyň ilkinji aladalary başa baranok. Küyi dini aladälardan başga tarapa gönükdirilen Jelaletdinin gözüne halypasynyň okap beryän dini kitaplaryndaky hatdatlyk bilen yazylan harplar goşun nayzalary bolup görüňýär. Yaş şazadanyň ünsi dini rowayatlara däl-de, Isgender hakyndaky hekayatlara gönükdirilýär. ine, dramaturg

turuwbaşdan Jelaletdinin keşbinin düyp matlabyny açyp görkezmäge girişip, halypadyr şägirt arasyndaky päsgelçiligi aýyl-saýyl edyär:

"Besdir, mundan artyk çydarlygym yok! Halypam, şu günden şeýläk, sen, dine Kalbymy eyelän Beýik Serkerde

Isgender barada gürrüň ber mana!"

-diyyän şägirdinin gürrüňlerinden yana ör-gökden gelen halypa:

"Keramatly kitap okalyan wagty,

Arasyn bölmäge nädip het etdin?!

Bu hakda kakana diymeli borun,

Sen yogsa, şazada, başyna gitdin!"

-diyyän halypa öz borjuny berjay edyär. Şeýle-de bolsa, bu yerdäki gürrüň maşgala derejesindäki ya-da köşk içindäki borç-wezipe çäklerinden daşary çykyar. ine, şonuh üçin hem halypasynyň öwüt-ündewlerine uyan şägirdinin pähim-payhasy ony juda bir tarapyna towusdyryp duranok. Jelaletdiniň:

"- Zagpyran ysky bu köne kitaplan

Belli banasy yok!

Yöne halypam.

Ussatlarça yazlan arap hatynyň

Biri-biri bilen sepleşip gidyän

Harplary nayzasyn syh-syh edişip

Duran esgerlerin syrdam hataryn, Gaydursyz hataryn yatladýar mana"

-diyyän sözleri onun halypasynyň önünde şägirdinin tutuş ruhuny açyp, matlabyna boyun edyär. ine, hut şol sebäpli hem ol Jelaletdini yolundan dönderjek bolmayar-da, gayta duygudaşlyk bildirýär. Şonu üçin hem halypanyň şägirdine yzlendirilen bu sözleri Jelaletdinin durmuş yörelgesine bap gelyär:

"Bilyän, sana Horezminin çäklerin

Söweş edip, gineltmegi başaran

Ol jenparaz ata-babalarynyň

Ruhlary ynjalyk bermeyänini"

-diyyän halypanyň bu pähimleri Jelaletdinin geljekki gadamlarynyň yol görkezijisi ýaly bolup dur.

Atasyna görä-de juda ägirt bolup ýetişen Isgender hakyndaky gürrüh-rowayatlara uyup, olary yakyndan öwrenen Jelaletdinin edil mongol yörüşlerinin Horezm şalygyna howp salyan pursatynda ol beýik serkerdäni özüne halypa saymagy örän yerine düşüpdür. Isgenderin yörüşleri rum ilinin dabarasyny dag aşyryp, onun serhedini ginelden bolsa, dünýä derejesindäki serkerdäni özüne halypa sayan Jelaletdin Horezm şalygyny aman saklamak üçin Isgenderin yörüşlerini gaytalamagy maksat edinyär. ine, şonuh üçin hem ol özünde dini rowayatlara däl-de, Isgenderin durmuşy dogrusyndaky ganrymançylykly wakalara yakynlyk syzýar. Onun özüne yanyoldaş saylayşynda hem watançylyk duygulary bilen utgaşyan alamatlar bar. Isgender hakyndaky gizlin saklanyan kitaby Jelaletdine göçürüp bermegi wada beren oğlan eşigindäki "näzik ynsan" hakyndaky wakalar onun yanoldaşynyň saylanyşy barasyndaky täsirli sanypalar düzyär. Häkimlige dyzaman, dine watan bähbidi bilen ruhlanan Jelaletdinin özüne yanoldaş agtarmakda-da "öz asylzadälaryna" ymytlyman, gul bazaryndan satyn alnan yürekdeşine bil baglamagy tragediyada täsirlilik bilen yzarlanyan bu keşbin belentligini alamatlandyryar.

Muhammet şanyň serkerdesi Timur Mäligin Jelaletdine pisindi oturyp, onun atarman-çaparman, batyr yigit bolup ýetişmegine bil baglayar. Yöne näme üçindir bir düşnüksiz zat ony inkise goyyar. Muhammet şa mirasdüşer ogly Jelaletdini dini yola gönükdirip, adälatly, takwa adam edip ýetişdirmegin aladasyny edyär. Yaş yigidin küyi bolsa at çapdyryp, gylyç oynatmakda. ine, şanyň ynamdar serkerdesini gözgalana salyan pikirler şu zatlaryh hem üstünden baryar. Serkerdäniň bu oylanmalarynyň üstüni Jelaletdinin terbiyesi ynanylan halypasynyň şazada barasyndaky gürrühleri-de dolduryar. Onun dini rowayatlara däl-de, Isgenderin yörüşlerini yykgyn etmegi Timur Mäligin göwnünden turyar. ine, şonuh ýaly gapma-garşylykly gürrühler şa köşgünün içindäki ösdürilyän şyltaklaryh hem üstünden eltyär.

Muhammet şanyň enesi Türkan hatynyň şalygy geljekde gypjak neslinin elinde galdyrmak hakyndaky aladalary tragediýanyň esasy päsgelçiliklerini ýüze çykaryar. Türkan hatynyň aladalary bilen köşk içinde dörän dawa milletler arasyna agzalalyk aralaşdyryp, yurdun gowşamagyna alyp baryar. Bu babatda garry enäni aýratynam gazaplandyryan pursat geljekde häkimligin türkmenlerin eline geçär görkusy bolup, şalygyh mirasdüşeri, Muhammet şanyň uly ogly Jelaletdinin onun türkmen aýalyndan bolmagydyr. ine, Türkan hatynyň serinden geçyän şunun ýaly oylanmalar tragediyada baş garşylyk hökmünde ösdürilip, yaş neslin hem kalbyna guýulyar. ine, tragediyada ösdürilýän şunun ýaly şyltaklar yuwaş-yuwaşdan ýüze çykyar.

Isgenderin hatyrasyna guralyan aw-şikaryny Muhammet şa yaryş bilen başlayar. ýaryşyň baş bayragy şir awuna tutulyar. Muhammet şanyň ogullarynyň ikisem aw-şikara gatnaşyp, bu yerde olaryh hüý-häsiýetem, yelyürekliik ya-da edermenlik taraplaram açylyp başlanyar. Enebaşga aga-ininin aw meydanyňa aralaşanam şoldur welin, şir-pelenin arýldyysyna patyşanyň gypjak aýalyndan bolan kiçi ogly Özlag ör-gökden gelip, essi aýylyar. inişini köşeşdirip, ony görkuzan şir-peleni awlamagyh ugruna çykan Jelaletdinin yzynda onun inişinin aydyan sözlerinde köşk içine kök uran şyltaklar açylyp başlanyar. Muhammet şanyň kiçi ogly dine bir yelyürek görkak däl-de, eysem-de bolsa ol şöhratparazam. Agasynyfi ýüzi beýläk dönenden ony kemsidyän Özlag Jelaletdinin şir awuny diläp alyp, onun şöhratyny galplyk bilen özüne geçirmäni hem hiç zatça bilmeyän çemeçil.

Köşk içindäki, häkimlik ugrundaky alnyp barylyan pyssy-pyjurlyklaryn barha ornaşyan pursatynda-da mongol basybalyjylarynyň yurda aralaşanlygy habar berilýär.

"Jelaletdin" tragediýasynyň in bir täsirli taraplarynyň biri hem şunun taryh bilen ugurdaş gopmagydyr. Çingiz handan gelen çapar-ilçinin Muhammet şa gönükdirilen:

"Men Çynma-Çyny tözduryp, onun güýçli hökümdaryny ayagyma yykdym! Kän yurtlary basyp alyp, uç-gyraksyz Aziýanyň ähli yerini öz gysymyma gysdym. Häzir senin yurdun

serhedinde durun!"² diyen haybatly sözler bilen başlanyan hatynyň okalmagy ony eşidenlerde ganar-gazap döredýär. "Telpegini getir diýilende, kellesini getirýän" diýlişi ýaly, Muhammet şanyň ilçini yzyna dolamak baradaky buyrugyna köşk adamlarynyň her haysy özüçe çemeleşip, baş-başdaklyga yol berilýär. Türkan hatyn çaparyh başyny almagy buyursa, onun sower agtygy Özlag ol işi yerine ýetirýär. ine, ursun badabat başlanmagyna hem Muhammet şanyň kiçi oglunyň oylanyşyksyz hereketi sebäp bolyar.

Türkan hatynyň özaldan tayarlanan matlabyna görä, şalykdaky mirasdüşerlige kiçi agtyk bellenyär. ine, bu zatlara pisindi oturmadyk Jelaletdin bolsa, indi menin köşkde işim yok, yurda howp abanan wagty häzir bolaryň diyyär-de, yola şaylanyar. ine, şol wagt Çingizin uruş ygılan eden habary belli bolup, Jelaletdin hem ganar-gazabyňy watanyňy halas etmegin hatyrasyna gönükdirýär.

Dramada aljyranhylyga düşen Muhammet şanyň köşgüdir gazabyna bas gelip bilmeyän Çingiz hanyň çadyryndaky eden-etdilikler gezekli tayyna ornuny çalşyp, eserdäki dartgynly pursatlary güýçlendirýär.

Mongol esgerlerinin öwgüli aydymlyryndan gowni suw içmedik Çingiz han yesir düşen horezmlileri dinleyär. Olaryň weýran bolan yurt hakyndaky agy gatşykly hinlenmeleri Çingiz hanyň göwnünden turyar. Ol owazdan özünün salan weýrançylyklaryna guwanç duyusyny syzýar.

Muhammet şanyň köşgündäki aljyrannylyk onun enesi Türkan hatynyň şol pursada çenli eden-etdiliginin netijesi ýaly bolup görünyär. Watana howp abanan pursatynda gyljyňa dayanyan Jelaletdin gazaply duşmany aldym-berdimli hüjümler bilen gayra tesdirse, gupjak beglerinin ençemesi mongol goşunlarynyň önünden duz-çörekli çykyar. Häzirem bolsa Horezm şalygynyň häkimligini Jelaletdine bermeli diyen pikire gelen Muhammet şanyň oylanmalary indi ugur alar ýaly däl. Aljyranny yagdaya düşen Muhammet şa yurtdan çykyp gitmäge utanyň, ata-babadan özünde miras galan gyljyňy Jelaletdinin bilinden asyar-da, yurda-da, goşuna-da eyelik etmegi tabşyryar. Pytran goşuny täzeden tertibe salyp, olary watan görägyna

ayaga galdyrmak Muhammet şanyň türkmen aýalyndan bolan Jelaletdinin payyna düşýär. ine, sonda Jelaletdinin halka ýüzlendirilen

"Gykuwlaşyň, gyya gözli mongollar. Yygyn dartyp geldi watan üstüne. Obalarymyz, şäherlerimiz düşmänkä Mongollaryň at toynagynyň astyna,

Ey, halk!

Galk! Galk! Galk!"¹

-diyen Watançylyk sözleri gazaply duşmanyň garşysyna uly il bolup ayaga galynmagyna sebäp bolyar.

H.Sirowyn "Jelaletdin" tragediýasynda biri-birinin ýetmezini ýetirip, üstüni dolduryp baryan sanypalar köp. Elbetde, olaryň hemmesinin gürrüňlerini edip oturmagyn hajaty yok. Yöne türkmenin at-abrayyny arşa çykaryan ganrymançylygynyň, belent adamkarçiliginiň nusgalary dogrusynda welin kalam agyz söz diymek artykmaçlyk etmese gerek. bÇingiz hanyň ilkinji zarbasy zerarly pytranhy y agdaya seze war bolan Horezm şalygyny täzedan dikeltmegin aladasy bilen ata çykan Jelaletdinin hereketleri uly ilin kalbynda watançylyk ruhuny oyarsa, şa köşgünde şyltak oyarmak bilen meşgullanan Türkan hatyndyr onun gypjak begleriniň pyssy-pyjurlyklary ýetjek derejesine ýetyär. Şa köşgündäki eden-etdiliklerini päsgelçiliksiz amala aşyrmak niýeti bilen Muhammet şany heywere keselleriniň adasyna taşladan Türkan hatyn häkimligi tutuşlaýyn öz ygtyýaryna alyp, "bal gününe batmagy" yerine Çingiz hanyň görölmedik kemsitmelerine sezewar bolyar. Horezm şalygynyň köşgüne giren Çingiz han enesiniň her hili pyrryldaklarynyň üsti bilen häkimlige ýeten Muhammet şanyň kiçi ogy Özlägyh ohurgasyny yazdyryp, Türkan hatyny hem köşgüň önünde it hökmünde danmagy hem agyzdan galan sühk-sanklar bilen nanarlamagy buyuryar. Jelaletdini getirip beren adama bolsa Çingiz han düye yüki altyn wada beryär.

Muhammet şanyň köşgünde edibilen pyssy-pyjurlyklaryny edip, milletler arasyna tow düşüren Türkan hatynyň hut şol köşkde Çingiz hanyň gazabyna sezewar bolup, gapy agzynyň

saklawyna owmlen it hökmünde agyzdan galan sunk oklanyp nanarlanmagy eden-etdiligin netijelerini şekillendiryän täsirli sanna hökmünde yatda galyar.

Halypa bilen Türkän hatynyň duşuşygynyň üsti bilen tekrarlanyan hakykat doganlar arasyndaky, milletler içindäki agzalalygyn daşdan gelen düşman leşgerlerinden hem aýylganç saýylmagy sanna eserinin täsirli pursatlaryny açyp görkezýär. Türkmen gelninden bolan agtygy barasynda "kirli ganjygyn güjüginde penakär tutunanyndan Çingiz hanyň yesiri bolup, itin art ayagyndan suw içenimi kem görmeyän" diýän gypjak şoltanlarynyň neslinden bolan Türkän hatynyň etmişleri bilen baglanyşdyrylyan wakalar agzalalygyn beryän hupbatlaryny açyp görkezýär.

Duşmanyň 30 müňlük goşunyňy dargadyp, ilkinji yenşe eye bolan Jelaletdinin halypasy bilen bolan duşuşygynda düýpli päsgelçilige sezewar bolan Çingiz hanyň göz önüne getirmelerinde uruş hem paranatçylykly oylanmalar orta atylyp, ynsanperwerlik teswirlenýär.

Jelaletdinin çagalyk terbiyesi ynanylyp, ilki ony takwa, hudayhon edip terbiyelemegin ugrunda alada baryny edenson bolsa onun edermenligine bil baglan halypanyň eserin wakalarynyň dürli pursatlaryndaky duşuşyklarynyň üsti bilen birwagtky şägirdine beryän öwüt-ündewlerinde hayyr hem şer, uruş hem paranatçylyk meselesi yzygiderli ilteşip gidyär. ine, sonun üçin hem halypa özünin asylyk şägirdine gylyç bilen bir hatarda azalyh artykmaçlyklaryny yatladyp duryar. Watan howp astyna düşende gylyçly gürrühlere bil baglayar. ine, azally hem gylyçly gürrühlere biri-biri bilen utgaşdyrylyp, ohayly netijeler bermeginde il içine çykan halypanyň Çingizin garşysyna gönükdirilen öwüt-ündewlerinin hem ullakan täsiri bar.

Jelaletdinin hereketlerinde ep-esli orun tutan yanyoldaş Benewşäniň ganrymançylykly wakalara gönükdirilen gürrürowayatlar bilen bir hatarda türkmen halkynyň taryhynda ajayyp sanypalar açan uly yemişleri yazga geçirmeginin hasabyna-da gürrühi uzaltmak bolardy.

Dramada Jelaletdinin düşelgesidir Çingizin çadyrynyň gezekli tayyna häsiýetlendirilip durulmagy dine bir taryhy

wakalaryh göwnejay açylmagyna sebäp bolman, eysem-de bolsa ol şol бүkgүldili pursatlaryh sanna eserlerinde öwüşgini bilen anladylmagyna-da mümkinçilik döredipdir.

Söweşe çykyp, heniz lapykeç bolmadyk Çingizin Jelaletdin bilen söweşden söhky oylanmalaryndaky aljyranhylygynda türkmen serkerdesi Jelaletdinin edermenligine belent bana berilyär:

"Bars kimin garpyşya, nazarlap başym,
Heniz beýle batyr yigdi görmändim!
Bir özi tay geljek başın-onuha,
Heniz beýle batyr yigdi görmändim!
Ara yyglyp, nazarlarmyz sataşdy,
Görejinde bize yigrenç-ataşdy,
Heniz beýle batyr yigdi görmändim!
Atyh kellesi dey onun yüregi, ine, şeyle ogul - ata geregi,
Heniz beýle batyr yigdi görmändim!"

"Daşyny gallan" "yenilmezek nökerlerinin" arasynda garşydaşyna şunun ýaly belent bana berip, ata üçin sonun ýaly ogul küyselmegi türkmen yigidi Jelaletdinin belentligini alamatlandyryar.

Ilkinji yenişden söhky agzalalyk, olja üstündäki dawa-jenjel Jelaletdinin hataryndaky gypjakly topary aýyl-saýyl edip, olaryh Watan üçin däl-de, baylyk üçin ayaga galandyklaryny äşgär edyär. ine, sonda Jelaletdinin:

"Çingiz menin başym alyp barana,
Düye yüki altyn edyärmiş wada,
Kim beýle bayamak isleyän bolsa,
Ynha başym! Alsın gayraty çatan!
Yöne beýdip toplan haram baylygyh
Hözirin görmäge gerekdir Watan!
Hany ol? Hany ol? Paranat Watan?!
Nebis, agzalalyk, tire dawasy...
Şagallara şam eyledik Watany!"

-diyyän sözlerinde yazgarylyan nökerler onun enesi Türkan hatynyň başdan-ayak ündewläp gelen yigrenji pygyllarynyň netijesi bolup dur. Jelaletdinin sözlerinden son Watan üçin däl-de, baylyk üçin gylyç göteren gypjak nökerler dargaşyp, onun töwereginde dine türkmen yigitleri galyar.

Çingiz han bilen den bolmadyk söweşlerde çaknyşa-çaknyşa halys surnugan Jelaletdin yanyoldaşy Benewşedir halypasy Timur Mälik bilen bilelikde özlerini Hindi deryasyna oklayar.

Ysgyn-mydary galmadyk garşydaşlarynyň deryada gark bolyanlygyna tomaşa edyän Çingiz hanyň olary atmakdan saklanyp, deryadan çykan pursatyndaky edermenligine hayran galmagyna uly many jemlenipdir.

"Jelaletdin" tragediasyndaky bu kartina barasynda köp zatlaryň gürrühini etmek mümkin. Çingiz han bilen "alynyň ala meydanynda" gylyçlaşmagy arzuw edip yören Jelaletdinin düşman bilen biamat yerdäki duşuşygyny nanak ölüm sayyp, başyna düşen bu pajygaly pursaty däli derya gark bolmak bilen tamamlamakçy bolmagyndaky hereket ar-namyslylygyň, watançylygyň nusgasyna aýlanyar. Nenen ony watançylygyň nusgasyna denemejek. Älem-jananyň gylla yaryny özüne bakna edip, yeri-gögi lertzana getiren Çingiz hanyň kalbynda peyda bolyan:

"Ol pelegin elinden öz täleyin
Ganryp almaklygy başaryan kişi!
Görün! Görün, oňa gözüňiz gitsin,
Şeyle bolmalydyr ogul diyenin!"

-ýaly duygular türkmen serkerdesi Jelaletdinin belentligini alamatlandyryar.

Dramanyň jemleyji sannalarynda Çingiz han düşüş görýär. Oha ganly kepen geydirilip, üstünden daş yagdyrylyar. - Bu näboluş, men Beýik Kagan anyryn -diyyän Çingizin üstüne abanyan Jelaletdin onun üstüne daş atyanlaryň ondan ezyet görnlerdigini duyduryar. Bu yagdaylary oylanmalarynda yzarlayan han üstüne abanyp duran yigitden özüni öldürüp

şöhrat gazanmagy maslanat beryär. Onun üstüne abanyp duran Jelaletdinin:

"Beýle şöhrat mana derkar däl, Çingiz,
Yöne gyljyh syryp meydana çyksan,
Salyşsak biz aç-açan,
Gypynç etmän, senin porsy kelläni
Höwesim kän kädi kimin kesmäge!"

-diyyän sözlerinde mert söweşiň mert ganrymany
janlandyrylyar.

Ine, şu zatlary kalbynda yzarlayan Çingizin durmuş yolunyň tamamlanmagy tragediya aralaşdyran dramaturg onun in yakyn adamlaryna beryän maslanatynda -eger agzybirlik saklasanyz, nesillerinize çenli hiç zada mätäçlik etmersiniz - diýen pendini yatlayar. Özüni gülgüzarlykda jaylap, üstünden ýylky sürüsini geçirip, onun suduryny yitirmegi nesillerine pent edyän Çingiz etmişlerine sezewar bolan adamlaryh onun maslygyndan hem ar aljaklaryny yatladyp, onun yitirilmegini ündeyär.

Halypasy bilen duşuşygynda Çingiz hanyň ölenligini eşiden Jelaletdin yüreginde besläp yören maksadyna ýetip bilmänligi, gazaply basybalyjy bilen ýüzbe-ýüz durup gylyçlaşyp bilmänligi üçin, gama batyanlygyny duyduryar. Menin bilen ýüzbe-ýüz durup söweşmekden ýüz dönderen Çingiz han namartlyk bilen dünýäden ötüpdür, indi menin bu gylyjy göterip yormegimin hem geregi yok diýen pikire gelen türkmen gerçek yigidinin bu hereketinde gylyçdan rüstem gelen azal hakyndaky oylanmalar bar.

H.Şirowyn "Jelaletdin" tragediyasynyň biri-birinin içinden geçyän dartgynly dramatizmi bu şanyrana eseri Garaşsyzlyk döwrümizin sanna eserlerinin ön hataryna çykaryar. Eserin sonunda söweşden surnugyp yatan Jelaletdin göreni-bileni görüplik bolup, uly etmişler eden Salyh tarapyndan parçalanyar. Ony öldürmekçi bolan nökerlerini saklan Jelaletdin özi aradan çykandan son jesedinin yakylyp, üstünde hem Salynyň diri oturdylyp, beýik serkerdäni oduna yandyrylmagyny wesýet edyär.

Jelaletdinin adamsärçilikli hem ganrymançylykly, arnamysly hem watançylykly hereketleriniň ruhy göterilip, ol aradan çykandan otuz ýyl son mongol basybalyjylarynyň sonuna çykylyp, türkmenin beýik serkerdesinin yüreginde besläň arzuwlary hasyl bolyar.

H.Şirowyn "Jelaletdin" tragediýasy dine bir Garaşsyzlyk döwrümiziniň sanna sungatyna galkynyş aralaşdyrman, eysem-de bolsa dünýä basybalyjylarynyň in aýylganjy bolan Çingiz hanyň türkmen serkerdesiniň önünde ruhy tайдan ejizläp, onun edermenliginiň önünde sezde edenligini uly ile jar etdi hem dünýä taryhynyň täzedan seredilmeli sanypalaryna şu günki günün garaysyny aralaşdyrды.

EDEBIÝATY ÖWRENIŞ YLMY.

Edebiýaty öwreniş ylmy edebiýatyň aýrylmaz bölegidir. Ol çeper edebiýatyň aňy hasaplan ýar. Edebiýaty öwrenişniň bir ugry bolan edebi tankyt çeper edebiýatyň gündelik meselelerine öz wagtynda seslen ýar, olary çeperçilik taýdan töwerekleýin deňleýär, edebi prosesde ýüze çykýan täze başlangyçlaryň, hadysalaryň, meýilleriň, ugurlaryň üstüni açyp görkezýär. Olaryň rowaçlanmagyna hemaýat edýär. Edebiýaty öwreniş ylmyna, edebi tankydyň rowaçlanmagyna G.Sähedow, H.Şahberdiýew, O.Täçnazarow, A.Gürgenli, R.Alyýew, A.Kekilow, A.Kerimow, B.Şamyradow, A.Myradow, Ö.Abdyllaýew, J.Allakow, S.Myradow, D.Nuralýew, K.Jumaýew, A.Orazow, M.Gurbansähedow, H.Taňryberdiýew, G.Geldiýew, A.Mämmedow ýaly alymlar, edebiýatçylar mynasyp goşantlaryny goşdular. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmy çeper edebiýatyň teoretiki meselelerini, onuň taryhy geçişini, gadym döwürlerden başlap döredilen çeper eserleriň, teoretik pikirleriň esasynda derňeýär. Edebiýaty öwreniş ylmy dürli döwürlerde edebi prosesiniň ýagdaýyny, onuň döwür bilen bagly, Halk, Watan bähbitli eden oňaly hem oňaysyz hyzmatlaryny derňeýär. Ol halk bähbitli bitirilen işlerde aýry-aýry ýazyjy şahyrlaryň, alymlaryň, halk döredijiligi eserleriniň hyzmatlaryny aýdyňlaşdyr ýar. Belli bir döwür, ýazyjy-şahyr bilen bagly edebiýatyň teoretiki meseleleriniň öwrenilişiniň

ýagdaýlaryny anykla ýar. Her bir ýazyjy-şahyryň umumy edebi prosesiniň ösüşine, kämilleşmegine eden täsirini, goşan goşandyny seljerýär, anykla ýar.

Türkmen halkynyň Garaşsyzlyga eýe bolmagy bilen jemgiýetçilik guruluşymyza, ykdysadyýetimizde, medeniýetimizde, sungatymyza, edebiýatymyza, manlasy aňyýetimizde uly özgerişikler amala aşyryl ýar. Munuň täsirini döredijilik durmuşymyza-da, edebiýaty öwreniş ylmymyza-da görmek mümkin.

Edebiýaty öwreniş ylmy her bir milli edebiýatyň taryhyny, edebi mirasy, edebiýatyň kanyňalaýyk ösüşini derňeýär. Edebiýaty öwreniş ylmy halkyň aň-düşünjesiniň, çeperçilik garaýşlarynyň bir bölegidir, onuň özbaşdak düzginleri, kadalary, şertleri, kanunalaýyklary bar. Ol edebiýatyň taryhyny, nazarýetini, syn ugurlaryny seljerýär, öredijiligiň çeperçilik usullarynyýär, şanyrlaryň we ýazyjylaryň döredijilik aýratynlyklaryny anykla ýar, dil, stil tarplaryny aýdyňlaşdyr ýar.

Türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy, onuň döreýşi, kemala geliş başgançaklary hakynda aýdylanda, onuň ädimleri 18-19 asryň, ýagny Magtymguly, Zelili, Seýdi, Kemine, Mollanepes ýaly nusgawy şanyrlaryň çeper döredijilige garaýşlaryndan gözbaş alyp gaýd ýar.

Türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy geçen asyryň başlarynda özbaşdak ugr hökmünde ösüp başlady. Edebiýatyň, döredijiligiň çäkli galypa salynyşy ýaly edebiýaty öwreniş ylmynda hem çäklendirmeler ýüze çykdy. “Oguznama”, “Görkut ata”, “Hojamberdi han”, “Döwlet ýar”, “Yusup-Anmet” ýaly dessanlar ylmy derňewiň garamagyndan çetleşdirildi. Bu hem edebiýaty öwreniş ylmynyň giň gerimde ösmegine ýaramaz täsirini ýetirdi.

Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soňra edebiýaty öwreniş ylmynda erkin garaşlar giň göwrümde ýaybaňlandyryldy, ýokarda agzalan eserler bilen birlikde Hoja Anmet Yasawynyň “Hikmetleri”, Wepaýynyň “Rownakul-yslam”, Rabguzynyň “Kussasyl-enbiýa” eserleri şeýlede Magtymgulynyň dini mazmunly şygrylary halka ýetirildi. T.

Nepesow, R. Rejebow, M. Annamammedow, D. Nuralyýew, A. Mülkamanow, A. Mederow, N. Gullaýew, A. Aşyrow ýaly edebiýatçy alymlaryň edebi mirasymyza, nusgawy şanyrlaryň döredijiligine degişli monografiýalary, ylmy makalalary halka ýetirildi. M. Gurbansähedow, M. Amansähedow, K. Jumaýew, N. Atdaýew, A. Mämmedow, J. Allakow, G. Geldiýew ýaly edebiýatçylaryň häzirki zaman türkmen edebiýatyna kyssa we şygryýet eserlerine degişli ylmy işleri we makalalary edebiýaty öwreniş ylmynda uly ähmiýete eýe boldy. K. Durdyýew “Taryhyň çeper teswiri” (1997 ý) atly işinde Magrupynyň “Döwletr ýar” dessany derňelýär şeýle-de “Doganlar”, “Ykbal”, “Gara kerwen”, ýaly romanlary Garaşsyzlyk nukdaýnazaryndan bana bermek pikirleri öňe sürülýär. M. Orazowyň “Romanlarda edebi şanslar” (2000ý) atly kitabynda hem G. Kuliýewiň “Magtymguly”, T. Taganowyň “Magtymguly, S. Myradowyň “Saýgytlar”, N. Altyýewiň “Andalyp”, G. Ýolluýewiň “Garamazada gopan gowga”, Y. Mämmediýewiň “Şapak”, Y. Hudaýgulyýewiň “Käşkä köňlüm hoş bolsa” romanlary derňelýär. Esasan taryhylyga, resmi çeşmelere, çeper eserlerde wakalaryň dogry beýan edilişine üns berilip aýry-aýry netijelere geldiler. Garaşsyzlyk ýyllarynda A. Weliýewiň “Türkmen romanlarynda tipiklik meselesi” (1993ý), M. Ataýewiň “Türkmen edebiýatynda milli häsiýetiň çeper beýany” (1995ý), A. Kuwwadowyň “Berdi Kerbabýewiň döredijilijini öwreniliş taryhyndan” (1993ý), A. Kaýumowanyň “Türkmen satiriki prozasynyň özboluşlylygy” (1993ý), N. Gurbanmuradowanyň “Berdi Kerbabayewanyň edebi garaýyşlary” (1995ý), A. Hemidowyň “Segseninji ýyllar. Ýaşlar prozasynyň çeperçilik gözlegleri” (1996ý), M. Tuwakowyň “Berdinazar Hudaýnazarowyň romanlarynda psinalogizm” (1995ý) we başgada köp sanly monografiýalarda edebiýatymyzyň dürli meselelerine degişli ylmy garaşla öňe sürüldi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Görküşşynaslyk, Magtymgulyşynaslyk, umumy milli edebi mirasy öwrenmek, şeýlede Garaşsyzlyk edebiýatynyň taryhy nazarýeti bilen baglanyşykly köp sanly makalalar ylmy jemgiýetçilige ýetirildi. Edebiýaty öwreniş ylmyň täze bir eýýamy başlandy.

NETIJE

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň ähli ulgamlarynda bolşy ýaly edebi döredijilikde hem uly ösüslere badälga berildi. Edebiýatymyzyň proza, poeziýa, dramaturgiýa ýaly žanrlary ideýa-tematika, çeperçilik taýdan baýlaşdy. Edebiýaty öwreniş ylmynda hem Galkynyşlar emele geldi. Türkmen halkynyň baý edebi mirasyny toplamak, neşir etmek, ylmy esasyda öwrenmek babatda il-ýurt bähbitli işlere badälga berildi.

Türkmen edebiýatynyň mundan buýana ösmegi we many-mazmun, çeperçilik babatda gaýtadan dünýä çykmagy üçin ýazyjy-şahyrlarymyz, dramaturglarymyz önjeýli işleýärler. Çeper edebiýatyň bir ganaty bolan poeziýa, liriki mazmun çuňlaşdy. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň ösüşlerini, amala aşyrylýan özgertmeleri, adamlaryň kalbyndaky ruhybelentligi, türkmen tebigatynyň gözelligini, päk söýgini wasp edýän köp sanly şahyranas eserler döredildi. Poeziýamyznyň milli mazmunda çeperçilik taýdan ösmegine B.Hudaýnazarow, A. Atabaýew, A.Agabaýew, S.Öräýew, N.Rejebow, G.Şagulyýewa, S.Ýazowa, T.Taganowa, O.Çaryýewa, K.Taňrygulyýew, S.Aýdogdyýew, N.Gullaýew, G.Meredow, G.Sähetdurdyýew, I.Pudakow, B.Saryýew, S.Hydyrow, H.Kakalyýew, S.Illanow, M.Babanazarow, A.Täzebaýew, N.Tuwakgylyjow, K.Nurbadow, A.Ýusubowa ýaly şahyrlarymyz mynasyp goşantlaryny goşdular.

Türkmen edebiýatynyň proza žanrynyň ösüşine Ç.Aşyrow, G.Kulyýew, N.Hojageldiýew, Ý.Mämediýew, Ş.Taganow,

H.Diwangulyýew, E.Ataýew, N.Altyýew, A.Nurgeldiýew, O.Ödäýew, K.Kulyýew ýaly köpsanly ýazyjylar özleriniň romanlary, powestleri, hekaýalary bilen özboluşly goşant goşup, ýatdagalyjy çeper obrazlary döretdiler, durmuş wakasyny dogrçyl suratlandyrmakda çeperçilik ussatlyklaryny görkezdiler. Umuman, türkmen prozasy, poeziýasyn, dramaturgiýasy döwrüň derwaýys meselelerine seslendi we ösüş eýýamyna gadam basdy.

PEÝDALANYLAN EDEBÝATLARYŇ SANAWY

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. Aşgabat. TDNG., 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. Aşgabat. TDNG., 2009.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir. Aşgabat. TDNG., 2008.
4. Jürdekow T. Ata arzuwyny amala aşyryň agtyk. Aşgabat. TDNG., 2009
5. Amansähedow M Lirikada şahyrana şahsyýet. A., 2000.
6. Kekilow A., Rejepow R., Jumaýew K., Türkmenistanda tankydy pikiriniň döreýşi hem ösüşi. Aşgabat. 1969.
7. Şamyradow B., Ýigriminji ýyllaryň edebiýaty. Aşgabat. 1971.
8. Abdullaýew Öde. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. Aşgabat. 1963.
9. Rejepow R. Ýigriminji ýyllaryň türkmen sowet edebiýaty. Aşgabat. 1984.
10. Gurbansähedow M., Türkmen dramaturgiýasy. Aşgabat. 1994.
11. Orazow A. Edebi prosesler hakda oýlanmalar. Aşgabat 1992.